

शारीरकचतुस्सूत्रीविचारः ।

बेह्लङ्कोण्ड रामरायकवीन्द्रेण
विरचितः ।

सम्पादकः, प्रकाशकश्च ।
कविता वेङ्कटसुब्रह्मण्यशास्त्री,
नरसरावुपेट ।

1875

అపరశంకరుడు

1914

శ్రీ బెల్లంకాండ రామరాయ కవీంద్రులు

SAREERAKA CHATHU SRUTHI VICHARAHA - SANSKRIT.

AUTHOR :

SRI BELLAMKONDA RAMA RAYA KAVINDRULU.

DIGITALISED BY MAR-2011.

Bellamkonda Chakradhar Kumar.Great Grand Son of Sri Rama Raya Kavindrulu.

©

Copy Rights Reserved

SRI BELLAMKONDA RAMA RAYA KAVINDRA TRUST.

ADDRESS :

SRI BELLAMKONDA RAMA RAYA KAVINDRA TRUST.

SRI NILAYAM

Do.No:- 12-8-5/5

PRAKASH NAGAR

NARASARAO PET (P o)

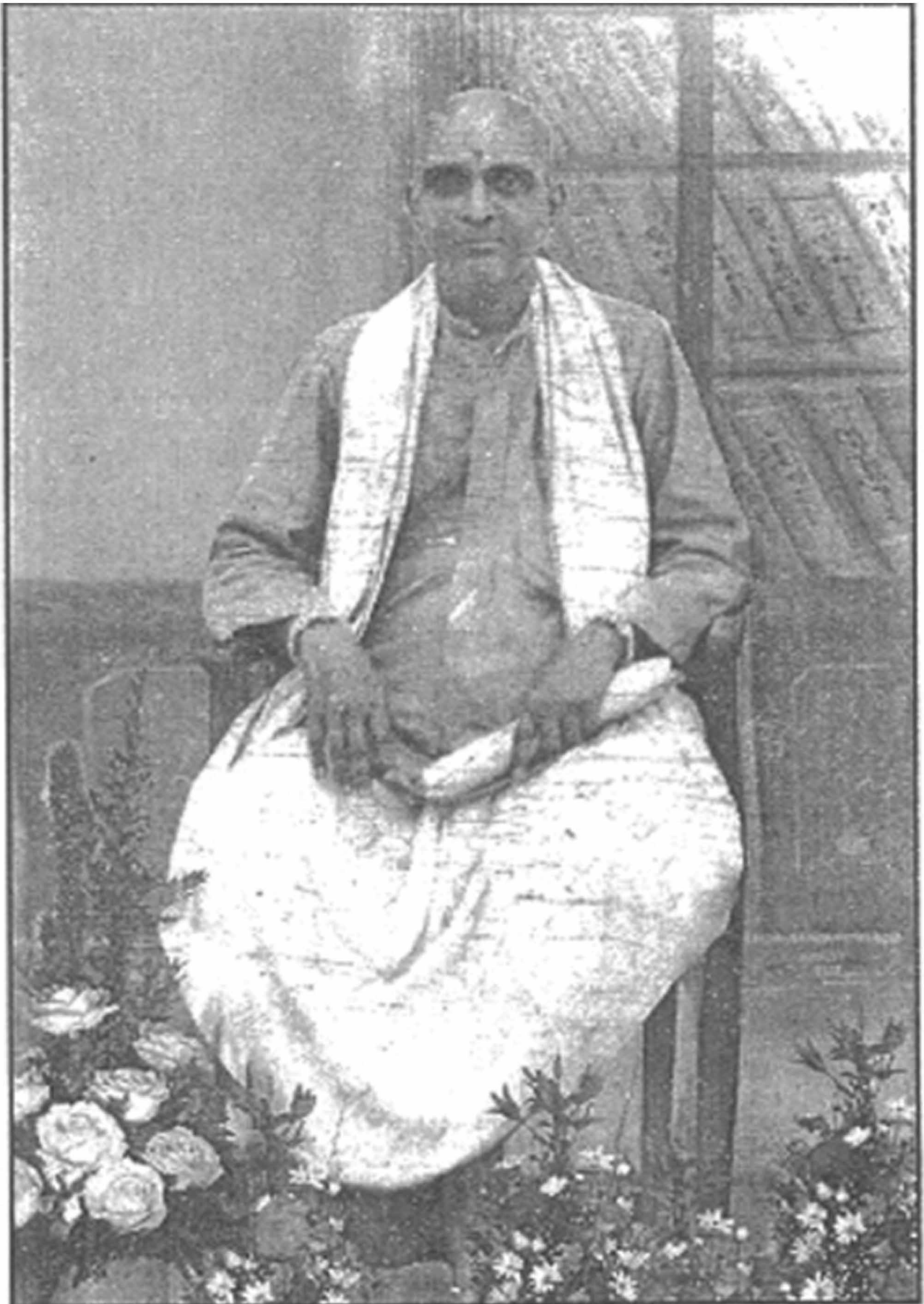
PIN – 522 601

GUNTUR (Dt)

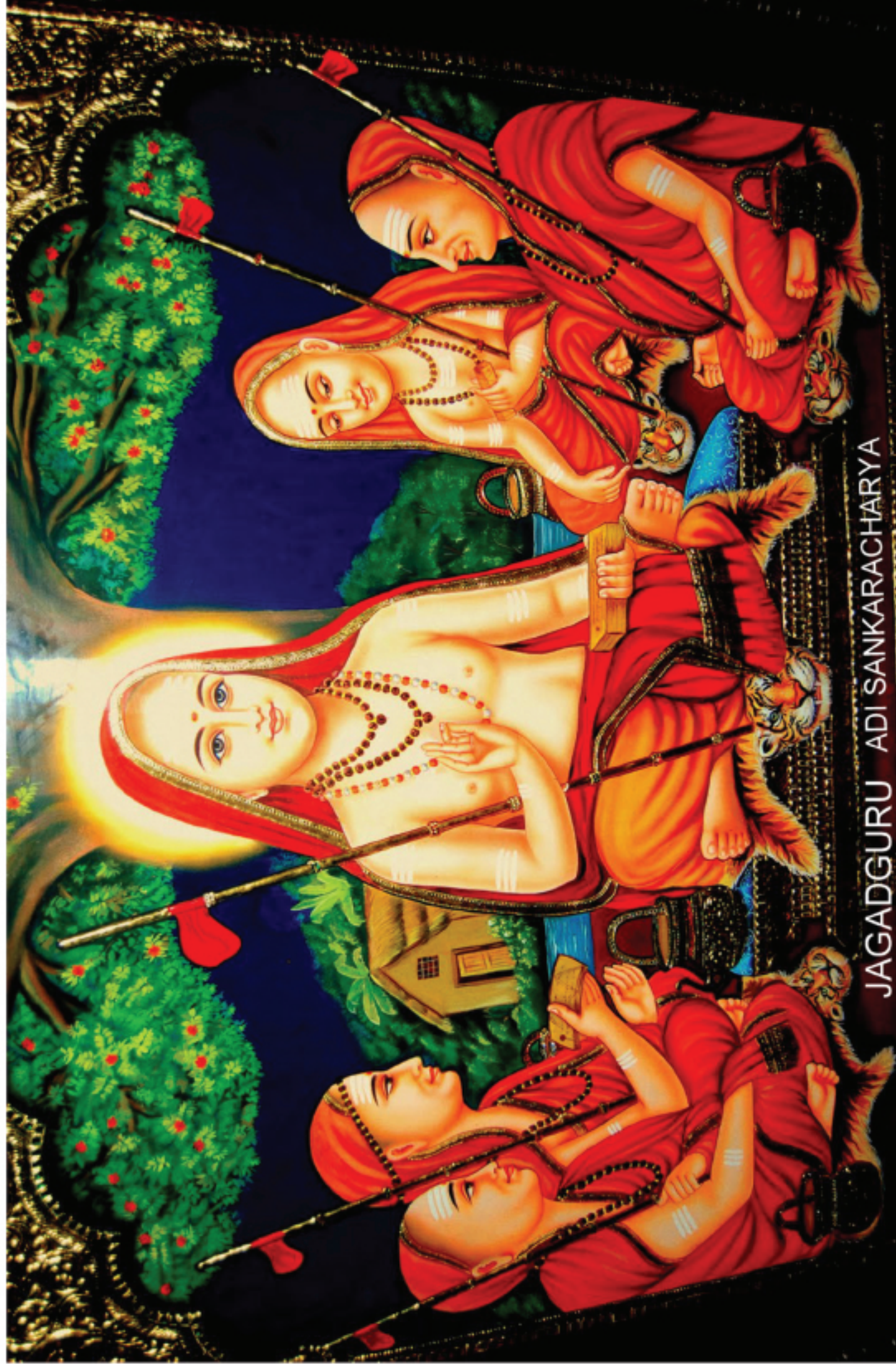
ANDHRA PRADESH INDIA.

CONTACT NO'S :- (+91) 0 9700311109 AND 0 9866400133.

NOTE :- PLEASE TAKE **A4** SIZE PRINT PREFARBULE.Before printing please check the printer settings.

सम्पादकः, प्रकाशकश्च ।
कविता वेङ्कटसुब्रह्मण्यशास्त्री,
नरसरावुपेट ।

JAGADGURU ADI SANKARACHARYA

SRI BELLAMKONDA RAMA RAYA KAVINDRA TRUST

Do.No.12-8-5/5 NARASARAOPET. REG NO : - 112/bk - g/09.

గౌరవార్ష్యులు :

ప్ర. శ్రీ అచార్య దిల్లంరాండ్ శ్రీనివాస కావలూయి యోజ

అధ్యక్షులు :

ప్ర. శ్రీ దిల్లంరాండ్ వేంకట సుబ్రహ్మణ్యశర్మ

ఉపాధ్యక్షులు :

ప్ర. శ్రీ దిల్లంరాండ్ రామకృష్ణదేవరావు

ప్రధాన కార్యదర్శి :

ప్ర. శ్రీ దిల్లంరాండ్ వేంకటేశ్వరరావు

సహాయ కార్యదర్శి :

ప్ర. శ్రీ దిల్లంరాండ్ మోహనరావు

కోశాధికారి :

ప్ర. శ్రీ దిల్లంరాండ్ వేంకట శ్రీనివాసాచార్యుల నమిని

కార్యనిర్వాహక సభ్యులు :

ప్ర. శ్రీ దిల్లంరాండ్ వేంకట కృష్ణ రావువంద్రరావు

కార్యనిర్వాహక సభ్యులు :

ప్ర. శ్రీ దిల్లంరాండ్ సాయిరామ్

BELLAMKONDA CHAKDRADHAR KUMAR, NRT

शारीरकचतुस्सूतीविचारः ।

श्रीकृष्णाकावेरीनध्यवर्ति गुण्डूरुमण्डलान्तर्गतनरसारायपुर-
सन्निहितपमिडिपाडुनामकाग्रहारनिवासिना
श्रीनन्दनन्दनचरणारविन्दामन्दनिष्यन्दमरन्दबिन्दुष्वन्दविन्दनतुन्दिल-
मिलिन्दायमानमानससरोजातेन भारद्वाजसगोत्रजातेन
निर्मितश्रीकृष्णलीलातरङ्गिणीरुक्मिणीपरिणय-
शरद्वात्रिसमुद्रमथनवेदान्तकौस्तुभादि-
शताधिकग्रन्थजातेन
बेह्लङ्गोण्ड रामरायकवीन्द्रेण
विरचितः ।

सम्पादकः, प्रकाशकश्च ।

कविता वेङ्कटसुब्रह्मण्यशास्त्री,
नरसरावुपेट ।

१९५५

[सर्वस्वाम्यसङ्कलितम्]

प्रन्थस्यास्य सर्वेचिकाराः सकृद्विज्ञाः स्वायत्तीकृत्वाः ।

प्रन्थप्राप्तिस्थानम्—

श्री कवित्ता वेङ्कटसुब्रह्मण्यशास्त्री ।

नरसरावुपेट, गुण्टूरुजिल्ला ।

प्रागगोदावरीमण्डलान्तर्गत भट्टनविल्लि श्रीशारदामुद्रणालये मुद्रापितः ।

श्रीमल्ललितात्रिपुरसुन्दर्यै नमः ।

कविजीवितं—ग्रन्थप्रशंसा च ।

अस्ति कश्चिदग्रहारस्सुवर्णपुरी (पमिडिपाडु) नामाऽनेनैव बेल्ल-
क्कोण्डोपनामक रामरायमहाकविना सुवर्णवर्णेन सुजातेन जातेनान्वर्थ-
नामेव गर्तपुरी(गुण्टूरु)मण्डले । तत्र तत्र भवान् गीर्वाणभाषाऽऽशुक्रविः
पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणो व्याख्याता व्यासहृदयवेदी वेदोपनिष-
दर्थसारज्ञो मेधावी समयोचितवाक्चातुरीधुरीणो युवा सम्पन्नगृहस्थ-
स्साधुः शान्तोऽद्वैतनिधिर्हयग्रीवोपासनाप्रभावोपार्जितानर्गलकविताधारः-
माधुरीधुरीणः किंवहूना वर्णनीयचरितरसोऽयं रामारयकविः- 'शुचीनां
श्रीमन्नां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते' इति भगवदनुशासनवद्वततार महा-
पुरुषषट्सहस्रनियोगिब्राह्मणकुले भारद्वाजगोत्रे हनुमाम्बामोहनरात्रयो-
र्मातापित्रोर्मनोरथं पूरयंस्तद्व्रततपसां फलमेव शालिवाहनशकाब्दाः
(१७९७) हूणशकाब्दाः १८७५ युवसंवत्सरमार्गशीर्षकृष्णामाया-
मिन्दुवासरे ।

तद्धर्मपत्नी चादिलक्ष्म्यम्बानाम साध्वी धर्मार्थं लोकार्थं च
पाणिग्रहणमकरोदेनं; प्रासूत च सप्तसन्तानमध्ये शाश्वतं लोकरञ्जकं
शोकभञ्जकं भक्तिशोधकं मुक्तिसाधकमनेकवेदान्तकृतिसन्तानं सन्तान-
मिव तस्मिन् ; नतु सन्ततिं वस्तुतो भवबन्धकारिणीमृणानुरूपाम् ।

एवं गार्हस्थ्यमनुतिष्ठन् स्वगृह एवान्नप्रदानपूर्वकं पुत्रवात्सल्येन
शिष्यान्ध्यापयन्नतिथीन् पूजयन्नानन्दमनुभवन् वेदान्तकृतीस्त्वयं लिख-
न्निनायेह लोके कतिचिदेव वत्सरान् षट्त्रिंशत्परिमितान्, निर्ययौ

(२)

चानन्दवत्सरे कार्तिकशुक्लनवम्यां परम्पदम् । सा तत्सती त्वद्यापि
सजीवाऽस्ति; अस्ति च नारायणरायो नाम तया पुत्रीकृतो भर्ताज्ञया ।

सन्ति चाद्यापि तच्छिष्याः- ब्र. मुलुकुट्ट लक्ष्मीनाराणशास्त्रि,
लक्षा सुन्दररामशास्त्रिप्रभृतयस्तत्तत्रोद्दण्डपाण्डित्यशौण्डीराः । तत्कृतयश्च
विराजन्ते शताधिकाः; काश्चिन्मुद्रिताः, काश्चिदमुद्रिताः । तासा-
मन्यतमोऽयं श्रीशारीरकचतुस्सूत्रीविचारो नाम ग्रन्थोऽस्मद्भाग्यवशादेव
मुद्रित इत्यानन्दमनुभवामः ।

अत्र च प्रथमसूत्रेऽत इत्यत्र शतमर्थाः प्रतिपादिताः; अत्रेदं
चित्रं तन्मेधाप्रकटनम् । ज्ञापयितुं च ब्रह्मविद्यारहस्यमेष एकएव ग्रन्थ-
राजः प्रभवति तत्त्वजिज्ञासूनामधिकारिणां, किमन्यैर्विस्तारितैर्ग्रन्थ-
सहस्रैरिति चोत्पत्स्यते भावस्सतां मनसि । परमात्मा चास्मै कवि-
पुङ्गवाय सायुज्यमदादिति वक्तुं न सन्दिह्यति मे रसना ।

इत्थं निवेदयिता

पिसुपाटि सुब्रह्मण्यशास्त्री (धन्टशाल)

ॐ ।

श्रीहयग्रीवाय नमः ।

शारीरकचतुस्सूत्रीविचारः ।

श्लो॥ प्रणम्य परमात्मानं हयग्रीवं हृदा मुदा ।
शारीरकचतुस्सूत्रीविचारोऽयं विधीयते ॥

‘अथातो ब्रह्मजिज्ञासा’ १

‘जन्माद्यस्य यतः’ २

‘शास्त्रयोनित्वात्’ ३

‘तत्तु समन्वयात्’ ४

इत्यस्ति शारीरकचतुस्सूत्री श्रीवेदव्यासेन निर्मिता । एतदर्थ-
विचारो मया क्रियते ।

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा—अथ साधनचतुष्टयसम्पत्त्यनन्तरमतोऽ-
स्माद्धेतोर्ब्रह्मजिज्ञासा ब्रह्मज्ञानेच्छा लक्षणया ब्रह्मज्ञानविचारः ब्रह्मज्ञा-
नार्थो वेदान्तार्थविचार इति यावत् । कर्तव्येति शेषः । मुमुक्षुणेति
समर्थ्याल्लभ्यते । साधनचतुष्टयं च शमादिषट्कं, नित्यानित्यवस्तुविवेकः,
इहामुत्तार्थफलभोगविरागः, मुमुक्षुत्वं च । शमादिषट्कं च शमदमोप-
रतितितिक्षाश्रद्धासमाधानानि । तत्र शमोऽन्तरिन्द्रियनिग्रहः; दमो
बहिरिन्द्रियनिग्रहः; उपरतिश्चित्तविक्षेपाभावः सन्न्यासो वा; तितिक्षा
द्वन्द्वसहनं; श्रद्धा आस्तिक्यबुद्धिः; समाधानं ज्ञातव्ये वस्तुनि चित्त-
स्थापनम्; अन्तरिन्द्रियं मनः; बहिरिन्द्रियाणि त्वक्चक्षुश्श्रोत्रजिह्वा-
घ्राणारूपाणि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि; वाक्पाणिपादपायूपस्थारूपाणि पञ्च कर्मे-

न्द्रियाणि च । तेषां निग्रहोनाम व्यापारोपरमः । कामसङ्कल्पादयो मनो-
व्यापाराः; स्पर्शनदर्शनश्रवणास्वादनाघ्राणनानि त्वगादीन्द्रियव्यापाराः । वच-
नादानगमनविसर्जनमैथुनानि वागादीन्द्रियव्यापाराः । द्वन्द्वानि शीतोष्ण-
सुखदुःखादीनि । आस्तिक्यबुद्धिः अस्ति दिष्टमिति मतिर्यस्य स आस्तिकः,
तस्येयमास्तिकी सा चासौ बुद्धिरास्तिक्यबुद्धिः; पुंवद्भावादास्तिक्येति ष्य-
ङ्गन्तरूपसिद्धिः । परलोकोऽस्ति ईश्वरोऽस्तीत्येवंरूपा । नित्यवस्तु ब्रह्म;
अनित्यवस्तूनि स्वर्गादीनि- 'तत्सत्यमतोऽन्यदार्त'मिति श्रुतेः । सत्यस्यैव
नित्यत्वात् । इहार्थफलभोगः दारापत्यपशुधनाद्युपभोगः; अमुत्रार्थफलभोगः
रम्भासम्भोगादिः । एतत्साधनचतुष्टयसम्पन्न एवात्र शास्त्रेऽधिकारी 'शान्तो
दान्त उपरतस्तितिक्षुस्समाहितश्चरद्भावितो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं
पश्यती'त्यादिश्रुतेः । ब्रह्मज्ञानार्थं वेदान्तविचारः कर्तव्य इत्यत्र 'आत्मा
वाऽरे द्रष्टव्यश्श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य' इति श्रुतिर्मानम् ।
एतेन प्रकृतवेदान्तविचारस्य ब्रह्मज्ञानं फलमिति, ब्रह्मज्ञानस्य च ब्रह्म-
प्राप्तिः फलमिति, मोक्षरूपः परमपुरुषार्थ एव फलमिति सिद्धम् ।
ब्रह्मज्ञानस्य ब्रह्मप्राप्तिः फलमित्यत्र तु 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मित्यादि-
श्रुतिर्मानम् । ब्रह्मप्राप्तिश्च ब्रह्मसायुज्यं, ब्रह्मभाव एव- 'ब्रह्मवि-
द्ब्रह्मैव भव'तीति श्रुतेः । विषयश्चात्र वेद्यं ब्रह्मैव । तच्चाद्वितीय'मेक-
मेवाऽद्वितीयं ब्रह्मे'ति श्रुतेः । तदेव मुक्तप्राप्यं च- 'मुक्तोपसृप्यव्यप-
देशा'च्चेति वक्ष्यमाणत्वात्सूत्रकारेणैव । तच्च वेदितुस्स्वरूपमेव- आत्मन
एव ब्रह्मत्वात्- 'तत्सत्यं स आत्मा' 'तत्त्वमसि' 'अयमात्मा ब्रह्म'
'अहं ब्रह्मास्मी'त्यादिश्रुतिभ्यः । तथाच प्रत्यगभिन्नं ब्रह्म वेद्यमिति
सिद्धम् । एतेन मुमुक्षुणा स्वात्मनि कल्पितसंसारनिवृत्त्यर्थमात्मविचार

एव कर्तव्यो नतु ब्रह्मविचार इति शङ्का समाधापिता—विचारितब्रह्मण-
एवात्मत्वात् । सम्बन्धश्च प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावादिः । इत्यनुबन्धचतु-
ष्टयं निरूपितम् ।

ननु बद्धस्यात्मनो मोक्षार्थं परमात्मन उपासनमेव कर्तव्यं--
भगवत एव सेवितस्य मोक्षप्रदत्वादत आह—अत इति सूत्रकारः ।
यस्मादात्मानात्मनोरितरेतरधर्माध्यासपूर्वक आत्मनस्संसारस्तस्मादात्मा-
नात्मविवेकाय प्रत्यगभिन्नब्रह्मज्ञानमेव सम्पाद्यमिति । एतदभिप्रायेणैव
श्रीशङ्कराचार्यैर्भाष्यारम्भे वर्णितोऽध्यासः । अध्यासोनामातस्मिन्स्तद्बुद्धिः,
यथा रज्जौ सर्पबुद्धिः । एवं ब्रह्मभूते स्वात्मान्यपि संसारिजीवबुद्धिः ।

ननु अनिर्वचनीयख्यातिवादित्वन्मते रज्जावपूर्वसर्पस्योत्पद्य-
मानत्वात्तत्रैव सर्पबुद्धिरिति रज्जुसर्पज्ञानं नाध्यास इति चेत्, मैवम्—
रज्जावुत्पन्ने प्रातिभासिके सर्पे सत्यसर्पबुद्धेरध्यासत्वात् । नहि भ्रान्तः
रज्जुसर्पं रज्जुसर्पत्वेन गृह्णाति, किंतु सत्यसर्पत्वेनैव । कथमन्यथा
तस्य कम्पादिसम्भवः ? तस्मात्प्रातिभासिके वस्तुनि व्यावहारिकवस्तु-
बुद्धिरध्यास एव । एवं पारमार्थिके वस्तुनि ब्रह्माभिन्ने आत्मनि व्याव-
हारिकसंसारिजीवबुद्धिरप्यध्यास एव-- अतस्मिन्स्तद्बुद्धित्वात् । अयं
चाध्यासो यथार्थज्ञानादेव निवर्तते । यथा रज्जुज्ञानाद्रज्जुसर्पाध्यास-
निवृत्तिः एवं ब्रह्मात्मज्ञानादेव संसार्यात्मभ्रमनिवृत्तिरिति नोपासनेन
किमपि फलम् । अतएव 'तरति शोकमात्मवि'दिति श्रुतिरुपपद्यते ।
'नान्यः पन्था विद्यतेऽयना'येति श्रुतिश्च । नच यथार्थज्ञानादध्यास-
निवृत्तिरस्तुनाम- कथंपुनरध्यस्तनिवृत्तिरिति वाच्यं, अध्यस्तस्य वस्तुनः
अध्याससमनियतसत्ताकत्वाद्यदा अध्यासनिवृत्तिस्तदैवाध्यस्तस्यापि निवृत्तिः ।

अत एवाध्यस्तानां रज्जुसर्पस्वप्नरथादीनां प्रातिभासिकत्वव्यवहारः ; प्रतिभासो ह्यध्यासः ।

नच जाग्रत्पदार्थस्य यथार्थत्वादनध्यस्तत्वमिति वाच्यं, तस्याप्यात्मनि माययाऽध्यस्तत्वात् । नचैवं जाग्रत्पदार्थानां स्वप्नपदार्थानां च साम्यमेवेति वाच्यं, अध्यस्तत्वांशे समत्वेऽपि स्थिरत्वास्थिरत्वांशप्रयुक्तभेदसत्त्वात् । अतएव अस्थिरास्वप्नपदार्था रज्जुसर्पादयश्च प्रातिभासिका इति, जाग्रत्पदार्था व्यावहारिका इति च भेदेनोच्यन्ते । पारमार्थिकं तु ब्रह्मैकमेव- परमार्थदशायां प्रातिभासिकव्यावहारिकत्वभेदभिन्नस्य सर्वस्याप्यध्यस्तस्याभावात् ; उक्तं हि श्रुत्यैव- 'नेह नानास्ति किञ्च'नेति । न चात्मास्ति पारमार्थिक इति वाच्यं, तस्य ब्रह्माभिन्नत्वात् । नच परिच्छिन्नस्यात्मनः कथं ब्रह्माभेद इति वाच्यं, आत्मपरिच्छेदकवस्त्वभावेनात्मपरिच्छेदाभावात् । नच घटादिभिः परिच्छेद इति वाच्यं, प्रातिभासिकमरीच्युदकेन मरुभूमेः पंकिलत्वमिव व्यावहारिकघटादिद्वैतेन पारमार्थिकात्मनः परिच्छेदो न सम्भवतीति । न चात्मान्तरेण परिच्छेद इति वाच्यं, आत्मभेदाभावात् ; आत्मनः परिच्छिन्नत्वे सत्यात्मभेदसत्त्वमात्मभेदे सत्यात्मपरिच्छेदसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयदोषात् । नच ब्रह्मणा परिच्छेद इति वाच्यं, ब्रह्मात्मभेदस्यैवाद्याप्यसिद्धेः । न चात्माऽपरिच्छेदोऽप्रमाण इति वाच्यं, 'नित्यस्सर्वगतस्स्थाणुरचलोऽयं सनातन' इति गीतायाः, 'एको देवस्सर्वभूतेषु गूढ' इति श्रुतेश्च प्रमाणत्वात् । नच निरवयवत्वेनापरिच्छिन्नोऽप्यात्मा अणुरेवेति वाच्यं, अणोस्सर्वगतत्वाचलत्वासम्भवात् । सर्वगतं विभ्वेव वस्तु हि कापि न चलति अवकाशाभावात् । नचात्मनोऽनणुत्वे कथं

तस्य मशकादिसूक्ष्मदेहे सत्त्वमिति वाच्यं, सर्वव्यापित्वेन गगनवत्तदुप-
पत्तेः । नच कथमात्मनश्शरीरादुत्क्रान्तिः- 'जीवापेतं वाव किल शरीरं
प्रियत' इति श्रूयत इति वाच्यं, बुद्धितादात्म्याध्यासप्रयुक्तत्वाज्जीवो-
त्क्रमणादेः, 'ध्यायतीव लेलायती'वेति श्रुतेः । एवं बुद्धेरात्मनश्चावि-
वेकादेव बुद्धिधर्मान् परिच्छिन्नत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वादीनात्मन्यध्यस्य परि-
च्छिन्नः कर्ता भोक्ता च संसार्यात्मेति व्यवहरन्ति लौकिकास्तार्कि-
कादयश्च । 'साभासबुद्धेः कर्तृत्वमवच्छिन्नेऽविकारिणि । साक्षिण्यारो-
प्यते भ्रान्त्या जीवत्वं च तथाऽबुधै'रित्यध्यात्मरामायणात् । न चैवं
बुद्धयवच्छिन्नस्यात्मनः कथं पूर्णब्रह्मणैकत्वमिति वाच्यं, बुद्धेरात्मन्यध्य-
स्तत्वेन बुद्धयवच्छिन्नत्वस्याप्यध्यस्तत्वाद्धस्तुत आत्मा पूर्णं ब्रह्मैव- 'अव-
च्छिन्नस्य पूर्णेन चैकत्वं प्रतिपाद्यते, तत्त्वमस्यादिवाक्ये'नेत्यध्यात्म-
रामायणात् । यदेव पूर्णं चैतन्यं तदेव बुद्धयवच्छिन्नं- बुद्धौ तस्याऽभि-
व्यज्यमानत्वादत एव तस्य प्रत्यक्त्वं च बुद्धेरप्यान्तरत्वात् । सर्वान्तरत्वं
हि प्रत्यक्त्वम् । नच सर्वान्तरं ब्रह्मैव, न प्रत्यगात्मेति वाच्यं, 'यदय-
मात्मा सर्वान्तर' इति श्रुतेः आत्मैव सर्वान्तरः । नचान्तर्यामिब्राह्मणाद्य
आत्मनि तिष्ठन्नित्यादिकात्प्रत्यगात्मनोऽप्यान्तरोऽन्तर्यामी परमात्मेति
वाच्यं, ब्राह्मणगतात्मशब्दस्य बुद्ध्यादिवाचित्वान्निरवयवस्यातिसूक्ष्मस्य
प्रत्यगात्मनोऽन्तः कस्याप्यभावात् । न 'चेश्वरस्सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन
तिष्ठ'तीति गीताप्रामाण्यादस्ति जीवानामन्तः परमात्मेति वाच्यं, तत्र
भूतशब्दस्य सङ्घातवाचित्वाद्देहेन्द्रियादिसङ्घातस्यान्तः प्रत्यग्रूपेण परमा-
त्माऽस्तीति गीतार्थात्, 'प्रत्यग्रूपं स्वयंज्योतिर्विश्वं येन समन्वित'मिति
भागवताच्च प्रत्यग्रूपत्वं ब्रह्मणः । नच अन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यं प्रत्य-

गात्मा, मायावच्छिन्नचैतन्यं परमात्मा; मायाया एकत्वात्परमात्मैकः; अन्तःकरणानामनेकत्वात्प्रत्यगात्मा नानाविधः; विभुपरिच्छिन्नयोश्च मायान्तःकरणयोर्भेदादात्मपरभेद इति वाच्यं, मठावच्छिन्नगगनान्मठान्त-
र्वर्तिवटावच्छिन्नगगनस्येव मायावच्छिन्नचैतन्यान्नान्तःकरणावच्छिन्नचैत-
न्यस्य भेदः- उपाधिभेदेऽप्युपहिताभेदात् । अतएवान्तःकरणनानात्वेऽपि
नात्मनानात्वं, घटनानात्वेऽपि गगननानात्वाभाववत् । तस्मादेकमेव
चैतन्यं मायोपहितं सद्ब्रह्मेति, अन्तःकरणोपहितं सत्प्रत्यगात्मेति चोच्यत
इति नास्ति चैतन्यभेदः । अतएव तत्त्वमसीत्यत्र शुद्धचैतन्ये लक्षणाऽ-
भ्युपगता । नचाप्रमाण एव सोऽभ्युपगम इति वाच्यं, तत्र पारोक्ष्य-
शबलस्सर्वज्ञत्वादिलक्षणो मायोपाधिस्सच्चिदानन्दलक्षणो जगद्योनिस्तत्पद-
वाच्यो भवति; स एवान्तःकरणसम्भिन्नबोधोऽस्मत्प्रत्ययावलम्बनस्त्वम्पद-
वाच्यो भवति; परजीवोपाधी मायाऽविद्ये विहाय तत्त्वंपदलक्ष्यं प्रत्यग-
मिन्नं ब्रह्मेति पैङ्गलोपनिषदः प्रमाणत्वात् । एतेन तत्त्वमसीत्यादि-
र्नात्मपरयोश्शुद्धाद्वैतं प्रतिपाद्यते, किंतु शरीरशरीरिभावविशिष्टाद्वैत-
मेवेति रामानुजवादो निर्मूलितः । इयं च लक्षणा सोऽयं देवदत्त
इत्यत्रेव जहदजहल्लक्षणेति बोध्यम् । यथा एकस्यैव देवदत्तस्य तदेत-
द्देशकालोपाधिभेदेन तदिदंपदवाच्यत्वं, तथैकस्यैव चैतन्यस्य मायाऽवि-
द्योपाधिभेदेनात्मपरमात्मपदवाच्यत्वमिति भावः ।

नच कथं भेदकयोस्सतोरुपाध्योः परित्यागो लक्षणयापीति वाच्यं,
उपाध्योर्मिथ्याभूतत्वेनासत्त्वात् । निर्विशेषचिन्मात्रे ह्यात्मनि मायाऽविद्ये
अध्यस्ते । अध्यस्तस्य मिथ्यात्वं रज्जुसर्पादौ स्फुटमेव । ज्ञाननिवर्त्यत्वं,
सदसदनिर्वाच्यत्वं, त्रिकालाध्यत्वं, दृश्यत्वं चेत्यादीनि मिथ्यात्वगम-

कानि । तथाहि- अधिष्ठानरज्ज्वादिज्ञानेनाध्यस्तसर्पादेर्निवर्त्यमानत्वात्तस्य मिथ्यात्वम् । बाध्यमानत्वेन सदिति प्रतीयमानत्वेनासदिति वा वक्तु-
मशक्यत्वाच्च तस्य मिथ्यात्वम् । तथा अध्यासकालात्पूर्वोत्तरकालयोरस-
त्त्वेन त्रिकालबाध्यत्वान्मिथ्यात्वम् । दृश्यत्वाच्च मायाऽविद्ये च ब्रह्मात्म-
भूताधिष्ठानज्ञानेन निवर्त्येते । सदसदनिर्वाच्ये त्रिकालबाध्ये दृश्ये चेति
मिथ्याभूते एव । अविद्यानाम तूलाज्ञानं, माया तु मूलाज्ञानमिति
विवेकः । अनादिभावत्वेसति ज्ञाननिवर्त्या माया, अविद्या तु सादिरेव ।
अत एवाविद्योपाधेर्जीवस्य कार्योपाधित्वं, मायोपाधेरीश्वरस्य कारणो-
पाधित्वं च- 'कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वर' इति श्रुतेः ।
शुद्धसत्त्वात्मिका माया; कामकर्मादिदूषितमलिनसत्त्वा त्वविद्या; द्वयमपि
व्यापकमेव । कामकर्मादीनां सादित्वादविद्यायास्सादित्वम् । एवमवि-
द्यावच्छिन्नोपि जीवः पुनरन्तःकरणेनावच्छिद्यते- अतएव जीवनानात्व-
प्रतीतिः ।

ननु मायावशादात्मन्यविद्यान्तःकरणाद्यध्यासो भवतुनाम, कथं
पुनर्मायाया अध्यास इति चेदुच्यते— 'माया चाविद्या च स्वयमेव भव'-
तीति श्रुतेरज्ञानात्मिका माया स्वयमेवात्मन्यध्यस्ता । एवं मायाध्यास-
हेतोरन्यस्याभावादेव मायायाः कार्यभूताया अप्यनादित्वम् । नच माया
कार्यभूता नेति वाच्यं, मायाया अकार्यत्वेसत्यनाशयत्वापत्त्या नित्यत्व-
प्रसङ्गात् । नच यज्जन्यं तन्नश्यमिति व्याप्तिर्नास्तीति वाच्यं, 'जातस्य
हि ध्रुवो मृत्यु'रिति गीतावचनाद्व्याप्तिसिद्धेः । नच 'गौरनाद्यन्तव'तीति
श्रुत्या अनादिरनन्ता चेति नित्यैव मायेति वाच्यं, दर्शितविधया मायाया
अनादित्वं, ज्ञानेतरानिवर्त्यतयाऽनन्तत्वमिति मायाया अनित्यत्वात् ।

नच माया नैव निवर्त्यते ज्ञानेनेति वाच्यं, अहं ब्रह्म न जानामीति प्रतीतिसिद्धस्य कार्यलिङ्गकानुमानगम्यस्य चाज्ञानस्य मायानामकस्य सति ब्रह्मसाक्षात्कारे कथमनिवृत्तिः ? जगद्रूपकार्ये चासति कथं तत्सत्त्वम् ? कार्यगम्या हि मायानाम्नी परमात्मशक्तिः- स्फोटादिकार्यगम्याग्निशक्ति- वत् । अत एव मायाया न ज्ञानाभावरूपत्वं- शक्तेर्मिथ्यापदार्थत्वा- दभावस्य च कार्याजनकत्वात् । नचाभावादपि भाव उदेत्येव- घटाभावा- द्घटोदयदर्शनादिति वाच्यं, मृद एव घट उदेति नाभावात्, 'कथ- मसतस्सज्जाये'तेति श्रुत्यैवासत्कार्यवादस्य निरस्तत्वात्, यस्स्वयमेवासन् स कथमन्यं सन्तं जनयेदिति युक्तिसद्भावाच्च । नच शक्तिर्भावपदार्थ- एव न मिथ्येति वाच्यं, शक्तात्पृथक्सत्त्वेनासत्त्वेन वा शक्तेर्दुर्निरूपत्वेन मिथ्यात्वात् । नच मिथ्यावस्तुनोऽपि कथमर्थक्रियाकारित्वं, नहि शुक्ति- रजतं कटकादिजनकमिति वाच्यं, रज्जुसर्पादेर्भयकम्पादिलक्षणार्थक्रिया- कारित्वदर्शनात् । नच मिथ्याभूतान्मायापदार्थात्कथं सत्यजगदुदय इति वाच्यं, जगतोऽपि मिथ्यात्वात् । नच स्वप्नजगदेव मिथ्या न जाग्र- ज्जगदिति वाच्यं, कालत्रयेऽप्यभावेनोभयोर्मिथ्यात्वात् । नच मिथ्या- वस्तुनः कथं व्यवहारक्षमत्वमिति वाच्यं, कूटकार्षापणादीनां व्यवहार- क्षमत्वदर्शनात् । नच सृष्टेः प्राग्जगतोऽभावे असत्कार्यवादापत्तिस्तवेति वाच्यं, असतस्सज्जायत इति यैरुच्यते तेषामेवासत्कार्यवादः; वयं तु जगदिदं सृष्टेः प्राक्सद्रूपेणास्तीति ब्रूमः- 'सदेव सोम्येदमग्र आसी'दिति श्रुतेरतो नासत्कार्यवादप्रसङ्गः । नच तर्हि सत्कार्यवादः प्राप्त इति वाच्यं, कार्यमुत्पत्तेः प्रागप्यस्तीति यैरुच्यते तेषां सत्कार्यवादः, वयं तु सतः कार्यमुत्पद्यत इति ब्रूमः; अतो न सत्कार्यवादः । नच सत

उदितमिदं जगत्सदेव नतु मिथ्येति वाच्यं, रज्जोरुदितस्य सर्पस्य मिथ्यात्वदर्शनात् । सति मायया कल्पितत्वमात्रेण जगत्सदुदितत्वं वयं ब्रूमः; नतु मृद्धयोरिव सज्जगतोः परिणामपरिणामिभावं; तथासति विकारित्वापत्त्या सतोऽप्यसत्यत्वप्रसङ्गात् । अविकारि हि वस्तु सत् । तदेव सत्यं नित्यं च । तस्माद्ब्रह्मप्रति विवर्तभूतं मायां प्रति परिणाम-भूतं चेदं जगन्मिथ्यैव । मृद्धयोरिव मायाजगतोः परिणामपरिणामिनोऽसालक्ष्यसत्त्वात् । तच्च सालक्ष्यं दृश्यत्वादिकं पूर्वमेवोक्तम् ।

ननु दृश्यत्वाद्यदि मायाजगती मिथ्या स्यातां, तर्हि ततएव ब्रह्मापि मिथ्यैव, नच ब्रह्म दृश्यं नेति वाच्यं, अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति सूत्रकारैरेव द्रष्टव्य इति श्रुतिमनुसृत्य दृश्यत्वस्योक्तत्वाद्ब्रह्मणः, ब्रह्मणोऽदृश्यत्वे कथं तद्ज्ञानाय विचारः कर्तव्य इति प्रतिज्ञायेत इति चेत् उच्यते—ब्रह्मणि दृश्यं जगदिव दृश्यत्वमपि मायया अध्यस्यते, नतु वस्तुतो ब्रह्म दृश्यं भवति, ब्रह्म द्रष्टुरन्यस्याभावात्- 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेति हि श्रूयते । नच वस्तुतो मायाजगती अप्यदृश्ये एव- 'नेह नानास्ति किञ्च'नेति श्रुतेरिति वाच्यं, वस्तुतो मायाजगतोरेवाभावेन कुतस्तददृश्यत्वसद्भावः । नच वस्तुतो ब्रह्म द्रष्टृपि न भवति, दृश्याभावेन द्रष्टृत्वाभावादिति वाच्यमिष्टापत्तेः । नच यदि ब्रह्म द्रष्टृ दृश्यं च न भवति तर्हि शून्यमेवेति वाच्यं, दृश्रूपत्वाद्ब्रह्मणः । सत्यमपरिच्छिन्न-मानन्दं यद्ज्ञानं तदेव ब्रह्मणस्स्वरूपम् । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे'ति श्रुतेः । नच कथं ज्ञानस्य सत्यत्वं क्षणिकस्येति वाच्यं, वृत्तिप्रतिफलितचैतन्यलक्षणजन्यज्ञानस्यैव क्षणिकत्वं, नतु चैतन्यस्य । वृत्तिर्नाम विषयेन्द्रियसंयोगेसति जायमानो विषयाकारोऽन्तः-

करणपरिणामः । नच ज्ञातृज्ञेयसत्त्वात्कथं ज्ञानस्यापरिच्छिन्नत्वमिति वाच्यं, ज्ञातुरात्मन एव ज्ञानत्वाद्ज्ञेयस्य च मिथ्यात्वात् । नच कथं ज्ञानस्य सुखत्वं भेदाद्द्वयोरिति वाच्यं, वृत्तिज्ञानवृत्तिसुखयोरेव भेदः, नतु चैतन्यानन्दभेदः । नच चैतन्यस्य सुखत्वं शास्त्रसिद्धमप्यनुभव-
शून्यमिति वाच्यं, सुषुप्त्यादावनुभवस्यापि सत्त्वात् । नच 'सत्यं ज्ञान-
मनन्तं ब्रह्मे'ति श्रुतेर्ब्रह्मैवापरिच्छिन्नज्ञानानन्दं न त्वात्मेति वाच्यं,
सत्सु पारमार्थिकेष्व्वात्मसु ब्रह्मभिन्नेषु तैर्ब्रह्मणः परिच्छेदसम्भवेन ब्रह्मणोऽ-
प्यपरिच्छिन्नज्ञानानन्दस्वरूपासिद्धेः । नच सर्वेषु देशेषु कालेषु वस्तुषु
चाभिव्याप्य वर्तनमेव ब्रह्मणोऽपरिच्छिन्नत्वं ब्रह्म चात्मस्वस्तीति न दोष
इति वाच्यं, ब्रह्मातिरिक्तदेशकालवस्तुत्रयसद्भावे ब्रह्मणस्सर्वव्या-
प्त्यसिद्धेः । 'अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणस्स्थित' इति हि
श्रूयते । नच ब्रह्मातिरिक्तदेशकालादिसर्वजगत्सद्भावादेव ब्रह्मणस्सर्व-
व्याप्तिसम्भवः, सर्वस्यैवाभावे कथंपुनस्तत्सिद्धिरिति वाच्यं, यत्र देशा-
दयस्सन्ति, तस्य देशादिभिरेव व्याप्तत्वेन ब्रह्मव्याप्तत्वाभावात् । तस्मा-
द्देशकालादिकं सर्वं यदि ब्रह्म स्यात्तर्हि ब्रह्मणस्सर्वव्याप्तिस्स्यात् । अत
एव सर्वं ब्रह्मेति ब्रह्मणस्सर्वत्वं श्रूयते । नच ब्रह्मण आत्मत्वम तुनाम
द्वयोस्सालक्षण्यात्कथम्पुनर्जगत्त्वं द्वयोर्वैलक्षण्यादिति वाच्यं, रज्जो र्पत्व-
मिव ब्रह्मणो जगत्त्वं माययेति । तस्माद्ब्रह्माभिन्ने आत्मन्य वेष्टाने
मायया कल्पितस्य बन्धहेतोस्सर्वद्वैतस्य बन्धस्य च निरासाय ऽ आत्म-
ज्ञानमेव सम्पाद्यं, नतूपासनं कर्तव्यम् । तच्च ज्ञानं वेदान्तवा यार्थ-
विचारायत्तमिति तद्विचार एव कर्तव्यः ।

ननु निर्गुणोपासनादपि ब्रह्मात्मसाक्षात्कारो जायत वेति

किमिति विचार एव कर्तव्य इत्युच्यतेऽत आह—अत इति सूत्रकारः । यस्मादुत्तमाधिकारिणो वेदान्तवाक्यार्थविचारादेव ब्रह्मात्मसाक्षात्कारो भवति तस्मादित्यर्थः । विचाराक्षमस्य मन्दाधिकारिण एवोपासनविधानमिति भावः ।

ननु 'कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादय' इति गीतावचनात्कर्मणैव मुमुक्षोर्मोक्षसिद्धौ मोक्षार्थं ब्रह्मविचारो व्यर्थोऽयमत आह सूत्रकारः—अत इति । यस्मात्कर्मणा मोक्षो नास्ति तस्मादित्यर्थः; 'नास्त्यकृतःकृते'नेति श्रुतेरिति भावः ।

ननु 'यथान्नं मधुसंयुक्तं मधु चान्नेन संयुतं, तथा तपश्च विद्या च संयुक्तं भेषजं मह'दिति स्मरणात्कर्मज्ञानसमुच्चयादेव मोक्षोऽत आह सूत्रकारः—अत इति । यस्मात्समुच्चयस्य युगपदेकपुरुषानुष्ठेयत्वासम्भवः तस्मादित्यर्थः ।

ननु कर्मनिष्ठया चित्तशुद्धौ सत्यामेव ज्ञानमार्गे प्रवेष्टुमधिकार इत्यत आह सूत्रकारः—अत इति । इहजन्मनि जन्मान्तरेवानुष्ठितैर्यज्ञादिभिः कर्मभिरफलाभिसन्धिभिश्चित्तस्य शुद्धत्वादित्यर्थः ।

ननु 'ज्ञात्वा कर्माणि कुर्वी'तेति स्मरणादादौ ब्रह्मादिपदार्था ज्ञातव्याः; पश्चात्कर्म कर्तव्यमित्यत आह सूत्रकारः—अत इति । ब्रह्मणि ज्ञातेसति तत्र कल्पितसर्वद्वैतनाशेन ब्रह्मविदः कर्तव्यस्य प्राप्त्वस्य वाऽभावाद्ब्रह्मज्ञानादेव यस्मात्कृतकृत्यता भवति मुमुक्षोस्तस्माद्ब्रह्मज्ञानमेव सम्पाद्यमिति सूत्रार्थः । 'एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात्कृतकृत्यश्च भार'तेति गीतावचनाद्ब्रह्मविदः कृतकृत्यत्वं स्वानुभवाच्च ।

ननु 'यो मद्भक्तस्स मे प्रिय' इति गीतावचनाद्भक्तिमार्ग एव

मोक्षप्रद इत्यत आह सूत्रकारः—अत इति । यस्माद्भक्तिर्ज्ञानद्वारा मोक्षदायिनी, नतु साक्षात्तस्मादित्यर्थः । ‘ज्ञानी त्वात्मैव मे मत’मिति गीतावचनादिति भावः ।

ननु यद्यपि ज्ञानं मोक्षदायकं, तथापि भिन्नात्मज्ञानमेव मोक्षदायकं तस्यैव प्रमात्वात्, नाहं ब्रह्मास्मीति हि यथार्थज्ञानमत आह सूत्रकारः—अत इति । अहं ब्रह्मास्मीति महावाक्यार्थजन्यब्रह्माभेदज्ञानेन भिन्नात्मज्ञानस्य बाध्यमानत्वाद्विन्नात्मज्ञानं यस्माद्भ्रमस्तस्माद्ब्रह्माभिन्नत्वज्ञानमेव सम्पाद्यमित्यर्थः ।

ननु पाल्येन मया पालक ईश्वरश्शरणीकरणीयः ‘सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रजेति गीतावचनादत आह सूत्रकारः—अत इति । ‘द्वितीयाद्वै भयं भवति, मृत्योस्स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्य’तीत्यादिश्रुतेर्मत्तोऽन्योऽस्तीश्वर इति ज्ञानस्य भयहेतुत्वादित्यर्थः ।

ननु निराकारेश्वरभजनस्य दुष्करत्वात्साकारमेवार्चारूपेण भुव्यवतीर्णमीश्वरं श्रीरङ्गनायकं, वेङ्कटेश्वरमन्यं वा सेवेतेत्यत आह सूत्रकारः—अत इति । ‘पाषाणलोहमणिमृण्मयविग्रहेषु पूजा पुनर्जननभोगकरी मुमुक्षो’रिति श्रुतेरर्चाभजनस्य मोक्षाहेतुत्वादित्यर्थः ।

ननु ब्रह्मज्ञानाय वेदान्तवाक्यार्थविचार एव कर्तव्य इति किं ? तर्कादिशास्त्रार्थविचारश्च कर्तव्योऽत आह सूत्रकारः—अत इति । यस्मात्तर्कव्याकरणादिशास्त्राध्ययनादद्वितीयब्रह्मज्ञानं न लभ्यते तस्मादित्यर्थः ।

ननु नित्याप्तस्य ब्रह्मणः कथं पुरुषार्थत्वं, ब्रह्मैव हि मोक्षः, पुरुषेणार्थ्यत इति पुरुषार्थ इति व्युत्पत्त्या प्राप्यस्यैव पुरुषार्थत्वं, प्राप्ये

वस्तुन्येव पुरुषस्यार्थित्वरूपेच्छासम्भवादत आह सूत्रकारः—अत इति । नित्याप्तमपि ब्रह्माज्ञातत्वादनाप्तमिव भवतीति पुरुषस्य तत्प्राप्तावर्थित्वमस्त्येव; ज्ञातमेव हि ब्रह्म मोक्षरूपपुरुषार्थः । ज्ञातत्वमात्रेणैव ब्रह्मणः प्राप्तत्वसिद्धेः, यस्मान्नित्याप्तस्यापि ब्रह्मणोऽज्ञातत्वेन प्राप्यत्वं तस्मादित्यत इत्यस्यार्थः ।

ननु प्राचीनानेकजन्मसञ्चितसुकृतदुष्कृतकर्मणामुपभोगं विना क्षयानुपपत्तेर्न ज्ञानान्मोक्षोऽत आह सूत्रकारः—अत इति । यस्माद्ज्ञानाग्निस्सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तस्मादित्यर्थः ।

ननु ब्रह्मविदोऽपि जनकादेस्संसारदर्शनान्न ज्ञानान्मोक्षोऽत आह सूत्रकारः—अत इति । ‘तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्षये अथ सम्पत्स्ये’ इति श्रुतेर्यावत्प्रारब्धावसानं तत्त्वविदस्संसारो दग्धपटवदबन्धक एवेति । यद्वा ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवतीति न तत्त्वविदस्संसारः, किंतु तत्कार्यकरणसङ्घातगतमेव संसारं तस्मिन्नारोपयन्त्यविवेकिनः, अत इत्यस्य तत्त्वविदस्संसाराभावादित्येकोऽर्थः; तत्त्ववित्संसारस्याबन्धकत्वादित्यन्योऽर्थः ।

ननु प्रारब्धभोगस्यावर्जनीयत्वान्न ज्ञानोदयसमकालमेव मोक्ष इत्यत आह सूत्रकारः—अत इति । प्रारब्धकर्मफलभूतयोस्सुखदुःखयोर्बुद्धयैव भुज्यमानत्वेनात्मनः प्रारब्धभोगाभावादित्यर्थः । नच जडाया बुद्धेः कथं भोग इति वाच्यं, साभासत्वादबुद्धेः, सत्यज्ञानाद्यात्मधर्माणां बुद्धौ बुद्धिधर्माणां सुखित्वादीनामात्मनि चाध्यस्य बुद्धिरस्ति, बुद्धिर्वेत्ति, सुख्यहं, दुःख्यहमित्येवं व्यवहरति हि लोकः । किंच बुद्धिरतिस्वच्छत्वादात्मप्रतिफलनं गृह्णाति, अत एवास्यास्साभासत्व-

माभासो हि प्रतिफलनम् । नच नीरूपचितः कथं प्रतिबिम्ब इति वाच्यं, नीरूपस्यापि रूपस्य गगनस्य च जलादौ प्रतिफलनदर्शनात् । नचाप्रमाणमिदमात्मप्रतिफलनमिति वाच्यं, 'रूपं रूपं प्रतिरूपो बभू'वेति श्रुतेः । 'आभास एवच', 'अत एव चोपमा सूर्यकादिव'दिति सूत्राच्च । नचैव माभास एव जीवः- तस्य च मिथ्यात्वाज्जीवब्रह्माभेदः कथमिति वाच्यं, आभासस्य मिथ्यात्वेपि तदनुस्यूतात्मचैतन्यस्यामिथ्यात्वात् । यद्वा आभासो रज्जुसर्पवन्न मिथ्या अधिष्ठानभूतदर्पणस्य मुखस्य वा साक्षात्कारे सत्यपि प्रतिमुखस्याभाधात् ; किंतु सत्य एव । नचैवमाभासस्य सत्यत्वे तद्गतसंसारोऽपि सत्यस्यादिति वाच्यं, आभासस्याप्यौपाधिक एव संसारो नतु स्वाभाविकः, जलकम्पाद्धि तद्गतचन्द्रप्रतिबिम्बस्य कम्पो दृश्यते, तस्माद्वस्तुतो संसार एवाभासजीवः । नच उपाधिनाशात्प्रतिबिम्बनाश इति कथं जीवस्य सत्यत्वमिति वाच्यं, उपाधिनाशेन प्रतिबिम्बस्य बिम्बैक्यमेव नतु नाश इति । अस्मिंश्च प्रतिबिम्बवादे बिम्बचैतन्यं प्रत्यगात्मेति केचित् । आभास एव प्रत्यगात्मा बिम्बचैतन्यं परमात्मेत्यन्ये उभयथापि न दोषः बिम्बचैतन्यस्यैव प्रतिबिम्बचैतन्यत्वात्प्रत्यगात्मन एव परमात्मत्वाच्च विवक्षितजीवब्रह्माभेदसिद्धेः । नच जीवब्रह्माभेदे श्रुतीनां तात्पर्यं नास्तीति वाच्यं, 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मे'ति महता कण्ठरवेण श्रुतिभिस्त्वतात्पर्यस्योद्घुष्टत्वादद्वैतलक्षणस्य, कथमिति चेत् उच्यते—अज्ञानाद्वस्तुत्वसाम्याच्च ब्रह्माणि प्रसक्तं सजातीयविजातीयस्वगतभेदत्रयमेकमेवाद्वितीयमिति पदत्रयेण निरस्यते । वृक्षस्य वृक्षान्तरात्सजातीयभेदः, शिलादिभ्यो विजातीयः पत्रपुष्पफलादिभिस्त्वगतः, एवं ब्रह्मणो न सजातीयभेदः

सजातीयवस्त्वन्तराभावात् । नचात्मास्ति सच्चिदानन्दत्वेन सजातीय इति वाच्यमात्मन एव ब्रह्मत्वात् । नापि विजातीयभेदः विजातीयस्य सर्वस्य द्वैतस्य मिथ्यात्वात् । नापि स्वगतभेदः अविक्रियत्वासदैकरूपत्वाद्ब्रह्मणः ।

ननु किमद्वैतत्वं ब्रह्मणः प्रलये साध्यते उत प्रपञ्चे ? नाद्यः तदानीं सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टत्वाद्ब्रह्मणः, अन्यथा जीवानां विनैव ज्ञानं युगपदेव प्रलये मुक्तिस्स्यात्, यद्वा नाशो वा स्यात् । नचैतद्द्वयं युक्तं शास्त्रवैयर्थ्याज्जीवनित्यत्वप्रतिपादकश्रुतिविरोधाच्च । न द्वितीयः स्थूलचिदचिद्विशिष्टत्वादिदानीं ब्रह्मण इति चेन्मैवम्—अन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यस्य जीवत्वेन सृष्टेः प्रागन्तःकरणस्यैवाभावे कथं जीवसद्भावः ? मायायाः कार्यलिङ्गकानुमानगम्यत्वेन सृष्टेः प्राक्कार्यस्यैवाभावे कथं मायासद्भावः ? तस्मात्सृष्टेः प्रागेकमेवाद्वितीयं ब्रह्मास्ति । अत एव- 'सदेव सोभ्येदमग्र आसीत्, एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मे'त्युक्तं श्रुत्या । सृष्ट्यनन्तरभाविनैमित्तिकप्रलयादिषु तु नान्तःकरणनाश इति न प्रलये सर्वजीवमुक्तिर्नापि शास्त्रानर्थक्यं नापि जीवनाशः । एतदन्तःकरणसद्भावादेव लिङ्गान्मायाप्यस्तीति सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टमेव प्रलये ब्रह्म । हन्त! तर्हि जीवानां सादित्वं सान्तत्वं च प्राप्तमिति चेन्मैवम्—जीवोपाध्यन्तःकरणानामेव सादित्वं सान्तत्वं च न जीवस्य, यथा घटानामेव जन्मनाशौ नाकाशस्य तद्गतस्येति । अन्तःकरणे जाते सति तदवच्छिन्नो जीवो जात इति तस्मिन्नष्टे सति स नष्ट इति च भ्रान्तिपूर्वकोऽयं व्यवहारः, यथा देहे जाते सति जीवो जात इति देहे नष्टे सति जीवो मृत इति चाज्ञजनव्यवहारस्तद्वत् । नह्यन्तःकरणावच्छिन्नं

चैतन्यं जातं मृतं वा येन जीवस्य जन्मनाशौ स्याताम् । जीवो हि चैतन्यैकस्वरूपः, ब्रह्मण एव जीवत्वात् । अत एव हि 'अनेन जीवे-
नात्मनानुप्रविश्ये'ति जीवरूपेण ब्रह्मणः प्रवेशो जगति श्रूयते । तस्मा-
द्यदेव ब्रह्म मायावशादन्तःकरणावच्छिन्नं सज्जीव इत्युच्यते, तदेव
ज्ञानवशादन्तःकरणनाशे सति मुक्त इत्युच्यत इति न ब्रह्मणोऽतिरिक्तो
जीवः, येन जीवस्य जन्म वा नाशो वाशङ्क्येत । नच भवत्वेवं सृष्टेः
प्रागद्वितीयत्वं ब्रह्मणः पश्चात्कथमिति वाच्यं, प्रपञ्चदशायामपि जीवस्यैव
ब्रह्मत्वान्न जीवेन ब्रह्मणस्सद्वैतत्वं, नापि जगता तस्य मायामयत्वात्,
नापि मायया तस्या मिथ्यात्वात् । नहि सत्यवस्तुनः मिथ्यावस्तुशतैरपि
कोऽपि सम्बन्धस्स्यात् । यथा गगनस्य गन्धर्वनगरादिभिः । अत एव
'असङ्गो ह्यहं पुरुष' इति श्रूयते; सति तु द्वितीये वस्तुनि ससङ्ग एव
स्यादात्मेति ।

ननु ईश्वरस्य जीवः प्रतिबिम्ब इति पक्षे बिम्बजन्यत्वात्प्रति-
बिम्बस्य जीवस्य सादित्वमेव जातत्वमिति चेन्मैवम्— उपाधिसम्बन्धा-
देक एवेश्वरो द्विधा प्रतीयते बिम्बप्रतिबिम्बाभावेन यथैकमेव मुखं
दर्पणसम्बन्धाद्द्विधा प्रतीयते तद्वदिति बिम्बप्रतिबिम्बभाव एौपाधिक
एव न तात्त्विक इति कथं तत्त्वतो जन्म स्याज्जीवस्य ? किंतु एकस्मि-
न्नेव चैतन्ये बिम्बत्वं प्रतिबिम्बत्वं च कल्पितमुपाधिना यथा एकस्मि-
न्नेव मुखे दर्पणेन बिम्बत्वं प्रतिबिम्बत्वं च कल्पितं एवं सति जीव
स्येश्वरस्य वा चैतन्यरूपस्य न प्रतिबिम्बत्वं, नापि बिम्बत्वमिति कथं
जन्यजनकभावः ? न कथमपीति एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म चैतन्यरूपं
जीवेश्वरशब्दवाच्यमिति सिद्धम् ।

ननु 'अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनस्सुकृतं भवती'ति श्रुतेः, कर्मफलस्य स्वर्गादेरक्षय्यत्वाच्छाश्वतसुखार्थिना कर्मैव कर्तव्यमत आह सूत्रकारः—अत इति । यज्जन्यं तदनित्यमिति व्याप्त्या 'तत्स-
त्यमतोऽन्यदार्त'मिति श्रुत्या च कर्मफलस्य क्षयिष्णुत्वान्मोक्षस्यैव नित्य-
निरतिशयपुरुषार्थत्वाच्छाश्वतसुखत्वमिति भावः । अत इत्यस्य कर्म-
फलस्य क्षयिष्णुत्वसातिशयित्वादिदोषग्रस्तत्वादित्यर्थः; मोक्षस्यैव नित्य-
निरवद्यनिरतिशयसुखस्वरूपत्वादिति वा ।

ननु 'मोक्षमिच्छेज्जनार्दना'दिति स्मरणान्मुमुक्षुणा जनार्दन एव
सेव्य इत्यत आह सूत्रकारः— अत इति । जनार्दनस्य वासुदेवस्य
ब्रह्मत्वात्, ज्ञाननिष्ठाया एव जनार्दनसेवात्वाद्वैव ज्ञातव्यमित्यर्थः ।

ननु 'ज्ञानं महेश्वरादिच्छे'दिति स्मरणान्ब्रह्मज्ञानार्थं महेश्वर एव
भजनीयो नतु वेदान्तविचारः कर्तव्योऽत आह सूत्रकारः—अत इति ।
निष्कामस्वधर्माचरणादिना तोषितस्य महेश्वरस्य परमात्मनः प्रसादा-
च्चित्तशुद्धिर्भवति, ततो वेदान्तविचारक्षमा भवति बुद्धिः; पुरुषस्य ततो
ब्रह्मज्ञानं भवतीति महेश्वरभजनस्य चित्तशुद्ध्यर्थत्वादित्यर्थः ।

ननु मुमुक्षुणा हिरण्यगर्भे ब्रह्मा निषेव्यस्तत्पदप्राप्तेरेव मुक्ति-
त्वादनारुतिशब्दादिति सूत्रात्तत्पदं प्राप्तानामपुनरावृत्तिलक्षणमोक्षस-
द्भावादत आह सूत्रकारः—अत इति । हिरण्यगर्भस्य कार्यब्रह्मत्वेन
जीवत्वात्तत्पदस्य सगुणमुक्तिक्षेत्रत्वात्तद्गतानां 'ब्रह्मणासह ते सर्वे सम्प्राप्ते
प्रतिसञ्चरे । परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पद'मिति स्मरणा-
द्ब्रह्म प्रलय एव लिङ्गभङ्गान्मोक्ष इति हिरण्यगर्भपदप्राप्तिर्न नित्यनिरति-
शयसुखस्वरूपेति, न तत्सेवायां मुमुक्षोः प्रवृत्तिरुचिता; अत इत्यस्य
हिरण्यगर्भपदस्य नित्यनिरतिशयसुखस्वरूपत्वाभावादित्यर्थः ।

ननु मुमुक्षुणा आदित्यसेव्यः 'उद्यन्तमस्तंयन्त'मित्यादिश्रुते-
रादित्यस्यैव प्रत्यक्षदेवत्वात् 'असावादित्यो ब्रह्मे'ति ब्रह्मत्वाच्चात आह
सूत्रकारः—अत इति । आदित्यस्य कार्यत्वादादित्यावच्छिन्नं चैतन्यं
ब्रह्मैव भजनीयं केवलादित्यभजनात्तु सूर्यलोकप्राप्तिस्सुकृतावसाने तस्मा-
त्पुनरावृत्तिश्च 'आब्रह्मभुवनल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुने'ति गीतावचना-
दिति भावः ।

ननु प्रत्यग्ब्रह्मणोरभेदात्प्रत्यगात्मज्ञानादेव मोक्षसिद्धेश्च मुमु-
क्षुणा प्रत्यगात्मैव ज्ञातव्यः, नतु परमात्मा, प्रत्यग्भिन्नपरमात्माभावा-
त्परमात्माभ्युपगमस्य व्यर्थत्वाच्च । तथाच अथात आत्मजिज्ञासेत्येव
सूत्रयितव्यमाचार्यैरित्यत आह सूत्रकारः—अत इति । प्रत्यग्ब्रह्माभेदेपि
प्रत्यग्ब्रह्मणी द्वे स्त एव अन्तःकरणावच्छिन्नत्वमायावच्छिन्नत्वरूपोपाधि-
भेदात्, एकमेव मायावच्छिन्नं चैतन्यमन्तःकरणावच्छिन्नं च भूत्वा
प्रत्यगात्मेत्युच्यत इति सिद्धान्तात् । अन्तःकरणसृष्टेः प्रागन्तःकरण-
स्यैवाभावेनाभावात्प्रत्यगात्मनः, परमात्माऽभ्युपगन्तव्य एव जगत्कारण-
भूतो जगत्सिद्ध्यर्थम् ।

नच प्रधानादेव जगज्जन्मादिकमिति वाच्यं, तस्याश्रौतत्वादचेत-
नत्वेन सङ्कल्पपूर्वकसृष्ट्याद्यहेतुत्वाच्च । श्रूयते हि- 'तदैक्षत बहुस्यां
प्रजायेये'ति सङ्कल्पपूर्वकत्वं सृष्टेः । किंच प्रत्यगात्मनः परमात्मानति-
रिक्तत्वेपि परमात्मा प्रत्यगात्मनोऽतिरिक्त एव सृष्टेः प्राक्प्रत्यगात्मा-
तिरेकेण परमात्मनस्सत्त्वात्, कार्यं हि कारणादनतिरिक्तमपि कारणं
कार्यादतिरिक्तमेव । नचाजस्य प्रत्यगात्मनः कथं परमात्मकार्यत्वमिति
वाच्यं, प्रत्यगात्मनि विशेष्यांशस्य चैतन्यस्याजत्वेपि विशेषणांशस्य

अन्तःकरणस्य कार्यत्वाद्विशिष्टस्य कार्यत्वव्यपदेशः । अत एव जीवस्य वस्तुतोऽजत्वमुपाधिवशाज्जन्मादिविकाराश्चेत्युच्यते । एवं चिदचिदात्म-
कस्य सर्वस्य जगतः परमात्मकार्यत्वादेवैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञातं
श्रुत्या, दृष्टान्तश्च दर्शितः । 'यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं
विज्ञातं भवती'ति । तत्राकाशादिभूतानि ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानि भौति-
कानि च देहेन्द्रियादीनि दृश्यान्यचित्पदार्थे अन्तःकरणावच्छिन्नो द्रष्टा
जीवश्चित्पदार्थः, द्वयोरपि चिदचित्तोरीश्वरकार्यत्वमात्मन आकाशस्संभूत'
इति श्रुत्या 'यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा' इति श्रुत्या च दर्शितम् ।
प्रधानकारणवादे तु एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा हीयेत, प्रधानस्य
कारणस्य ज्ञानेन तत्कार्यपृथिव्याद्यचेतनज्ञाने सम्भवत्यपि तदकार्यपुरुष-
ज्ञानासम्भवात् । नचान्तःकरणसंसृष्टत्ववेधेण पुरुषोऽपि प्रधानस्य कार्यमे-
वेति वाच्यं, 'मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयस्सप्त, षोडशकश्च
विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष' इति साङ्ख्यकारिकया पुरुषस्या-
कारणत्वादकार्यत्वाच्च । यदि तु जीवगतो विशेष्यांश एवाकार्य-
विशेषणांशः कार्यमेवेत्युच्यते, तर्हि तद्विशेष्यांशज्ञानं न प्रधानज्ञाना-
द्भवितुमर्हति, प्रधानस्याचित्त्वाद्विशेष्यांशस्य चित्त्वाच्च । अद्वैतमते तु
तद्विशेष्यांशो ब्रह्मैवेति ब्रह्मज्ञानात्तदज्ञानसिद्धिर्भवत्येव । नच तव मतेऽपि
एकब्रह्मज्ञानात्कथं सर्वज्ञानसिद्धिः? मायाया ब्रह्माकार्यत्वेन तदज्ञानसिद्धे-
रिति वाच्यं, मायाया ब्रह्माकार्यत्वेपि ब्रह्मशक्तित्वेन तदज्ञानसिद्धेः ।
ईश्वरस्य जगत्कारणसामर्थ्यं हि माया, अत एव माया न तत्त्वान्तरमिति
प्रधानतत्त्वान्तरकल्पकसाङ्ख्यमतस्याप्रामाण्यम् । मायाया ईश्वरशक्तित्वे
'वेदात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढा'मिति श्रुतिर्मानम् । मायायास्तत्त्वान्तरत्वेऽ-

पीश्वरेऽध्यस्तत्वादीश्वरकार्यत्वं यथा पृथिव्यादीनां, तस्मात्सर्वजगदध्यास-
स्याविष्टानं सर्वजगत्कारणं ब्रह्मैव न प्रधानम् । तस्य च प्रत्यगात्मनः
प्राक्सिद्धत्वेन तदज्ञानादेव मोक्षः । किंच परमात्मन अंशः प्रत्यगात्मा
'ममैवांशो जीवलोके जीवभूत इति गीतावचना'दंशिनः परमात्मनो
विना ज्ञानमंशस्य प्रत्यगात्मनः कथं ज्ञानं भवति ? अतः परमात्मैव
ज्ञातव्यः । अपिच 'सत्यपि भेदापगमे नाथ तवाहं न मामकीनस्त्वं,
सामुद्रो हि तरङ्गः कच न समुद्रो न तारङ्ग' इति पुराणवननादीश्वरीय
एव जीवो नतु जीवीय ईश्वर इति जीवेनेश्वरो ज्ञातव्य एव प्राप्तव्यत्वा-
न्नतु जीवो ज्ञातव्यः स्वत्वात् । ज्ञातेतीश्वरे तस्यैव जीवत्वात्प्रत्यगभिन्न-
ब्रह्मज्ञानसिद्धिः । यद्वा अस्तु जीवस्य ज्ञेयत्वं, तथापि स जीवो ब्रह्म-
स्वरूपतयैव ज्ञातव्यो नतु संसारितयेति कृत्वा जीवस्य स्वस्वरूपं ब्रह्मैव
ज्ञातव्यं, तस्मात्प्रत्यग्ब्रह्माभेदेऽपि प्रतीचोऽतिरिक्तस्यानतिरिक्तस्य वा
ब्रह्मणस्सत्त्वाद्ब्रह्मजिज्ञासैव मुमुक्षुणा कर्तव्या ब्रह्मज्ञानादेवात्मज्ञानसिद्धे-
रित्यभिप्रेत्योक्तं सूत्रकारैरथातो ब्रह्मजिज्ञासेति ।

ननु दुःखध्वंसस्यैव मोक्षत्वात्तूष्णींस्थितौ सर्वदुःखप्रहाणान्मुमु-
क्षुणा तूष्णीं स्थातव्यमत आह सूत्रकारः—अत इति । ब्रह्मज्ञानं विना
तूष्णींस्थित्यसम्भवात्, तूष्णीं स्थितौ ब्रह्मानन्दस्फुरणादानन्दस्य भाव-
पदार्थत्वेन दुःखध्वंसरूपत्वाभावाद्यावद्देहपातं देहपातानन्तरं च ब्रह्मा-
नन्दलाभाय ब्रह्मज्ञानं सम्पादयितव्यमेव ।

ननु कालत्रयेऽपि शून्यमेवास्ति 'असदेवेदमग्र आसी' इति
श्रुतेः शून्य एव जगद्भ्रान्तेर्जातत्वात्प्रलये शून्यस्यैवावशेषणाच्च शशश-
तुर्यमेव जगत्, 'शशशृङ्गेण नागेंद्रो मृतश्चेज्जगदस्ति त'दिति श्रुतिः,

तस्मान्नास्त्येव ब्रह्म यज्जिज्ञासा कर्तव्येत्युच्यतेऽत आह सूत्रकारः—
अत इति । शून्यस्यासत्सत्ताऽयोगाज्जगतश्शशशृङ्गतुल्यत्वे प्रतीत्ययो-
गाच्च न शून्यवादसिद्धिः ।

ननु कालत्रयेपि ब्रह्मैकमेवास्ति, जगत्तु मायया वापि कदाचि-
दपि नास्ति, मायायास्सत्त्वे ब्रह्मणोऽद्वैतत्वहानेः, तस्मान्नाहं कदापि
वासमित्येव निश्चयज्ञानं सम्पाद्यं मुमुक्षुणेत्यत आह सूत्रकारः—अत
इति । ब्रह्मणस्स्वभिन्नत्वे स्वस्य चानित्यत्वे स्वनाशस्यापुरुषार्थत्वात्,
स्वस्य जगदन्तःपातिनः कालत्रयेऽप्यभावे तादृशनिश्चयज्ञानसम्पादन-
कालेऽप्यसत्त्वेन सम्पादयितुरेवाभावे कथं सम्पादनमिति हेतोः सम्पाद्य-
ज्ञानस्याप्यभावाच्च, एवं ब्रह्म द्रष्टुरेवाभावे ब्रह्मणोऽप्यभावाच्च ।
आत्मत्वेनाभिमतदेहनाशस्यैव पुरुषार्थत्वे दर्शितज्ञानं विनापि मरणमात्रा-
देव पुरुषार्थसिद्धिरिति जले वह्न्यादौ वा निपत्य मरणमेव सर्वैस्सम्पाद्यं,
तादृशमरणरूपपुरुषः किमिकीटादिसर्वसाधारणश्चेति हेतोः मरणानन्तरं
पुनर्जन्माभावेन संसारस्यैव मूलोच्छेदाच्च शास्त्रारम्भस्यापि व्यर्थत्वाच्च ।

अथ यदि दर्शितनिश्चयवतामेव पुनर्जन्माभाव इत्युच्यते तर्हि
अज्ञानां जन्मादिकमस्त्येवेति कथं जगदभावः ? कथं वा प्राज्ञस्यापि
स्वनाशार्थं प्रयतनं ? नहि प्राज्ञो ज्ञाता तव मते ब्रह्म भवति; किंतु
मायामय एव, ब्रह्मभिन्नत्वेन तस्यासत्त्वात् । किंच अहं नास्मीति ज्ञान-
मपि कथं भवितुमर्हति ? अहमर्थस्यात्मनस्सत्त्वान्नास्तीति ह्यसत्तोच्य-
तेऽहमर्थस्य । नचाद्वैतमतेऽपि कथमहमर्थस्य ब्रह्माभेदः, सच्चिदानन्द-
रहितत्वाद्ब्रह्मण आत्मनश्च सच्चिदानन्दरूपत्वादिति वाच्यं, ब्रह्मणस्सच्चि-
दानन्दरूपत्वात् । ब्रह्मास्तीति वदता त्वया कथं ब्रह्मणस्सत्ता निषेद्धुं

शक्यते ? ब्रह्मैकमेवास्ति जगन्नास्तीति यो वेद तस्यैव ब्रह्मत्वात्कथं तस्य चिद्रूपत्वाभावः ? नच यो वेद स जीव एव न ब्रह्मेति वाच्यं, जीवस्य जीवाभावज्ञानायोगात्, नहि स्वभावं स्वयं वेत्तुं क्षमते । नच जीवोऽपि नैव वेद ब्रह्मापि न वेदेति वाच्यं, वेत्तुरेवाभावे वेद्यस्य जीवाभावस्य कथं सद्भावः ? तस्मात्स्वस्मिन् कल्पितजीवेश्वरजगदभावं ब्रह्मैव वेदेति ब्रह्मचिद्रूपमेव । ब्रह्मणस्सुखरूपत्वं तु जीवानामनुभव-सिद्धमेव सुषुप्त्यादिषु, इति सच्चिदानन्दस्यात्माभिन्नस्य ब्रह्मण एव ज्ञानान्मुक्तिः ।

ननु वेदान्तशास्त्राध्ययनात्मको ब्रह्मविचारः किं सर्वैः कर्तव्य-स्तर्कशास्त्राद्यध्ययनवद्यद्वा साधनचतुष्टयसम्पन्नैरेवेत्यत आह सूत्रकारः— अत इति । साधनचतुष्टयसम्पन्नत्वादेवेत्यर्थः । साधनचतुष्टयसम्पन्नैरेव कर्तव्यो नतु सर्वैरिति भावः ।

ननु मुमुक्षुणा परिहारार्थं जगदपि ज्ञातव्यमेवेत्यत आह— अत इति । विविधविचित्रभोग्यभोगोपकरणादिसहितस्य कृत्स्नस्य जगतः विशिष्यज्ञातुमशक्यत्वादित्यर्थः; यद्वा ब्रह्मज्ञानेनैव सर्वजग-दज्ञानस्यापि लाभादित्यर्थः; सर्वस्यापि ब्रह्मात्मकत्वादिति भावः ।

ननु ब्रह्मज्ञानाय वेदान्तवाक्यार्थज्ञानमावश्यकं तदर्थं च व्याक-रणशास्त्रमिति ब्रह्मज्ञानाय व्याकरणमध्येतव्यमत आह सूत्रकारः— अत इति । तत्त्वमस्यादिमहावाक्यगतंतदादिपदार्थज्ञानमवान्तरवेदान्त-वाक्यार्थज्ञानाधीनमेव यूपाहवनीयादिपदार्थज्ञानवदिति न व्याकरणेन प्रयोजनम् । अन्यथा पाणिनीयपतञ्जलीयादिसूत्रभाष्याध्ययनेनैवायुषः क्षयस्यादिति ब्रह्मविचारस्यानवकाश एव- 'आसुप्तेरामृतेः कालं नये-द्वेदान्तचिन्तये'ति हि स्मर्यते ।

ननु स्फोट एव ब्रह्म तद्ज्ञानादेव मोक्षसिद्धिरिति मुमुक्षुणा व्याकरणमेवाध्ययनीयमत आह सूत्रकारः—अत इति । वर्णव्यङ्ग्यस्य पदव्यञ्जकस्य च स्फोटस्य कल्पने मानाभावात् वर्णस्फोटपदस्फोटवाक्य-स्फोटादिकल्पने गौरवाच्च ।

ननु 'कश्चिद्ध्येयः कारणं तु ध्येय' इति श्रुतेः जगत्कारणं परमाणुरेव ध्येयः, परमाणुत एव जगदुत्पत्तेरणुद्यणुकादिक्रमेणेत्यत आह सूत्रकारः—अत इति । अचेतनाः परमाणवो न जगत्कारणं नापि परमाणुसद्भावे प्रमाणमस्ति, नापि निरवयवपरमाणुशतसंयोगादपि अण्वादिप्रधिमवद्द्रव्योदयः, सावयववस्तुन एव सावयववस्तुसंयोगात्प्रधि-मोपपत्तेः ईश्वरानभ्युपगमे परमाणुषु परस्परसंयोजकक्रियाया अप्यनुदयात्; संयोजनक्रियाखलु चेतनकर्तृका, यदि स्वत एव परमाणूनामन्योन्यसंयोग इत्युच्यते, तर्हि स्वत एव तदैव वियोगोऽपीति स्यात्कथमण्वाद्युत्पत्तिः, नाप्यचेतनपरमाणुध्यानेन जीवस्य कोपि लभः प्रत्युत तद्वदचेतनत्व-प्राप्तिरेव स्थावरत्वरूपा इति । अत इत्यस्य परमाणूनां जगत्कारणत्वा-भावादित्यादिरर्थः ।

ननु स्वभाव एव जगत्कारणमत आह सूत्रकारः—अत इति । स्वभावस्य स्वत्वेन स्वंप्रति कारणत्वायोगादित्यर्थः ।

ननु आकाश एव नित्यत्वादजत्वाद्यापकत्वाच्च ब्रह्मेत्यत आह सूत्रकारः—अत इति । 'आत्मन आकाशस्सम्भूत' इति श्रुत्या आकाशस्य सादित्वेनानित्यत्वात्पृथिव्यादिदृष्ट्या व्यापकत्वेऽपि मायादि-दृष्ट्या व्याप्यत्वाद्दृश्यत्वेन जडत्वान्मिथ्यात्वाच्च नाकाशो ब्रह्म ।

ननु प्राण एव ब्रह्म । प्राणो ब्रह्मेति श्रुतेरत आह सूत्रकारः—

अत इति । प्राणस्य मन आदीन्द्रियवज्जन्यत्वश्रवणाद्वायुविशेषत्वा-
द्दृश्यत्वाज्जडत्वादनित्यत्वाच्च न प्राणो ब्रह्म ।

ननु 'स एनान्ब्रह्म गमयती'ति मुक्तस्य ब्रह्मगतिश्रवणाद्ब्रह्मणा
परिच्छिन्नं परिच्छिन्नत्वे च ब्रह्माप्यनित्यमेवेत्यत आह सूत्रकारः—
अत इति । ब्रह्म कार्यब्रह्म गमयतीति श्रुत्यर्थः, नतु कारणब्रह्म; कार्य-
ब्रह्म च हिरण्यगर्भाख्यं परिच्छिन्नमेव, अत एव तस्यानित्यत्वमपि,
कारणब्रह्म परिच्छिन्नत्वमेव, अत एव मुक्तस्य न कापि गतिः, कुतश्चि-
दप्यागतिः; किंतु अपरिच्छिन्नब्रह्मभाव एव 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवती'ति श्रुतेः ।
अत इत्यस्य ब्रह्म गमयतीति श्रुतिगतब्रह्मशब्दस्य कार्यब्रह्मवाचित्वा-
दित्यर्थः ।

ननु 'यतो वाचो निवर्तन्ते, अप्राप्य मनसा सहे'ति श्रुते-
रविषयेऽपि मनसः कथं ब्रह्मणि जिज्ञासा कर्तुं शक्येत्यत आह—
अत इति । असंस्कृतमनोऽविषयत्वेऽपि ब्रह्मणस्संस्कृतमनोविषयत्व-
मस्त्येव 'दृश्यते त्वग्रया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः, मनसैवानु-
द्रष्टव्य'मित्यादिश्रुतेः ।

ननु पाणिस्थकङ्कणदर्शनार्थं दर्पणमिवात्मस्वरूपभूतब्रह्मज्ञानार्थं
वेदान्तविचारो व्यर्थ इत्यत आह सूत्रकारः—अत इति । यत्साक्षा-
दपरोक्षाद्ब्रह्मेति विदुषामात्मत्वेन नित्यापरोक्षमपि ब्रह्माविदुषां दूरस्थमेव,
'दूरस्थं चान्तिके च त'दिति गीतास्मरणात्तस्माद्देवान्तविचारं विना ब्रह्म
स्वात्मभूतमिति ज्ञातुं न शक्यमिति तदर्थं वेदान्तविचार आवश्यकः ।

ननु निर्विशेषचिन्मात्रे वस्तुनि कथं शङ्कस्यापि प्रामाण्यमत
आह सूत्रकारः—अत इति । निर्विशेषचिन्मात्रं ब्रह्मैव स्वात्मेति

ज्ञानं शास्त्रविचारादुदेतुमर्हत्येव, अत एवाखण्डाकारवृत्तिजनने शास्त्रस्य विनियोग इत्युक्तमभियुक्तैरिति भावः ।

ननु शाब्दात्प्रमाणात्परोक्षज्ञानमेवोदेतुमर्हं, स्वर्गादिवाक्या-
त्स्वर्गादिज्ञानवदित्यत आह सूत्रकारः—अत इति । दशमस्त्वमसीति
वाक्यादिव तत्त्वमसीतिमहावाक्यादपि विचारितादपरोक्षज्ञानं भवत्येवेति
सन्निकृष्टविषयकशास्त्रस्यापरोक्षज्ञानजनकस्वाभाव्यादित्यतश्शब्दार्थः ।

ननु अनुमानेन ब्रह्म सुग्रहमेव, किं शास्त्रेणेत्यत आह सूत्र-
कारः—अत इति । अनुमानस्य पुरुषबुद्ध्यधीनत्वेनाप्रतिष्ठितत्वा-
दित्यर्थः । किंच कार्यलिङ्गकानुमानेन जगत्कारणेश्वरसिद्धावपि प्रत्य-
गभिन्नब्रह्मसिद्धिर्नैव भवति ।

ननु धर्मादिवच्छास्त्रैकप्रमाणकं ब्रह्म परोक्षमेवेत्यत आह सूत्र-
कारः—अत इति । आत्मस्वरूपत्वेन शास्त्रैकप्रमाणकस्यापि ब्रह्मणो
नित्यापरोक्षत्वादित्यर्थः । ब्रह्मैवात्मेत्यस्यैवाज्ञातार्थस्य बोधनाच्छास्त्रस्य
प्रामाण्यं, ब्रह्मापरोक्षं तु स्वत एव भवति; स्वात्मत्वाद्वह्मण इति भावः ।
एतेन जीवब्रह्मभेदप्रतिपादकशास्त्राणामज्ञातार्थज्ञापकत्वाभावेनाप्रामाण्य-
मिति सिद्धम्- नाहं ब्रह्मेति भेदस्य सर्वविदितत्वादिति ।

ननु किमद्वैतं सिद्धमुत साध्यम् ? आद्ये- व्यर्थमद्वैतशास्त्रम्;
द्वितीये त्वनित्यमद्वैतमित्यत आह सूत्रकारः—अत इति । सिद्धेऽ-
प्यद्वैते असिद्धत्वभ्रमेण साध्यत्वसत्त्वादित्यर्थः ।

ननु किमेकस्याद्वैतं प्रतिपाद्यते; यद्वा द्वयोः ? नाद्यः- एकस्य
द्वैतप्रसक्त्यभावेन तन्निषेधायोगात् । द्वितीये- द्वयोर्द्वित्वेन भाव्यत्वात्कथ-
मद्वैतत्वमत आह सूत्रकारः—अत इति । एकस्मिन्नपि ब्रह्मवस्तुनि
भ्रान्त्या जीवेश्वरादिद्वैतसत्त्वात्तन्निषेधार्थमिदमद्वैतबोधनमिति ।

ननु 'आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शाना'मिति जैमिनि-
 सूत्रादक्रियार्था वेदान्ता अनर्थकत्वादप्रमाणमेवेत्यत आह सूत्रकारः —
 अत इति । यद्यक्रियार्थस्य वेदस्याप्रामाण्यं तर्हि मन्त्रादेरपि स्या-
 दप्रामाण्यम् । नच क्रियोपयोगिकर्तृदेवतादिस्वरूपप्रदर्शनपरत्वान्मन्त्रादे-
 रस्ति प्रामाण्यमिति वाच्यं, अक्रियार्थत्वेपि घटादिबोधकाप्तवाक्यानामिव
 वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मबोधकानां प्रामाण्यस्य दुर्वारत्वात् । नच लौकिक-
 वाक्यानां तथात्वेपि वेदवाक्यानां क्रियार्थत्वेनैव प्रामाण्यं- तेषां क्रिया-
 र्थत्वात् ; यज्ञादिक्रियार्थं हि वेदः प्रवर्तित ईश्वरेणेति वाच्यं, 'ब्राह्मणो
 यजे'तेति वाक्यानां क्रियेतरार्थाभावेन क्रियार्थत्वेऽपि 'वज्रहस्तः पुरन्दर'
 इत्यादिवाक्यानां पुरन्दराद्यर्थसद्भावेन नास्ति क्रियार्थत्वम् । नच
 क्रियोपयोगिदेवतादिस्वरूपप्रदर्शनपरत्वेन परम्परया तेषामप्यस्ति क्रिया-
 र्थत्वमिति वाच्यं, वेदान्तानामप्युपासनक्रियार्थत्वस्य सत्त्वात् । नच
 'ओमित्युद्गीधमुपासी'तेत्यादिवाक्यानामुपासनार्थत्वेऽपि सत्यज्ञानादिवाक्या-
 नामक्रियार्थत्वमिति वाच्यं, उपास्यस्वरूपनिरूपकत्वेन तेषामपि परम्परया
 क्रियार्थत्वात् । नच ब्रह्मज्ञानादेव मोक्षसिद्धावुपासनं व्यर्थमिति वाच्यं,
 अहं ब्रह्मास्मीति वृत्तिज्ञानाऽऽवृत्तिरूपोपासनजन्यब्रह्मसाक्षात्कारात्मकज्ञाना-
 देव मोक्षः । तच्च वृत्तिज्ञानं ब्रह्मस्वरूपपरोक्षज्ञानाधीनमिति । यद्वा
 ज्ञानार्थत्वमेवास्तूपनिषदां, तथापि ज्ञानस्य उपासनवत्क्रियात्वमेव- ब्रह्मा-
 काराया वृत्तेर्मनःपरिणामरूपाया मानसिकक्रियात्वात् । एत एव हि
 वृत्तिज्ञानस्य क्रियात्वेन शास्त्रजन्यत्वमुच्यते; यत्त्वस्यां वृत्तौ प्रतिफलितं
 चैतन्यं तल्लक्षणं, ज्ञानं तु क्रिया न भवति; इदमपि जन्यमेवैतज्जनकं च
 शास्त्रमेवेति शास्त्रस्य ज्ञानजनकत्वमुच्यते । तस्माच्चैतन्यप्रतिफलनात्मक-

ज्ञानजनका अपि वेदान्ता ब्रह्माकारवृत्तिज्ञानरूपक्रियाजनकत्वेन क्रियार्था एव, वृत्तेर्ज्ञानत्वं चोपचारादुच्यते- ज्ञानावच्छेदकत्वात्, वृत्त्यवच्छिन्नं चैतन्यं हि ज्ञानम् ।

नच क्रियाजनकत्वमात्रायस्य क्रियार्थत्वं, किंतु क्रियाप्रतिपादकत्वमेवेति वाच्यं, यजेतेति यजनक्रियाप्रतिपादकवाक्यवत्तमेवैकं विजानीयादिति ज्ञानक्रियाप्रतिपादकवेदान्तवाक्यानामपि सत्त्वात्तादृशस्यापि क्रियार्थत्वस्य; अत एवात्मावाऽरे द्रष्टव्य इत्यादि विध्युपपत्तिः । तस्माद्यजेतेत्यादिवाक्यवदुपासीत विजानीयादित्यादिवाक्यानां ज्ञानोपासनविधायकत्वेन क्रियार्थत्वाद्ब्रह्महस्तः पुरन्दर इत्यादिवाक्यवत्सत्यं ज्ञानमित्यादिवाक्यानां ज्ञेयोपास्यस्वरूपप्रतिपादकत्वेन क्रियोपयोगित्वेन परम्परया क्रियार्थत्वाच्च न वेदान्तानामानर्थक्यम् । नच विधिशेषत्वं वेदान्तानामाचार्यैरनभ्युपगतमिति वाच्यं, यज्ञादिविधिशेषत्वमेव तैरनभ्युपगतं, नतु ज्ञानोपासनविधिशेषत्वम् । प्रत्युत वेदान्तानां केषांचिद्विधिपरत्वमेवाभ्युपगतं- तच्च दर्शितमिति । नच ज्ञानस्य ब्रह्मस्वरूपस्य कथं क्रियात्वमिति वाच्यं, वृत्तिज्ञानाद्वृत्तिप्रतिफलितचैतन्यज्ञानाच्च भिन्नं नित्यं चैतन्यमेव ब्रह्मस्वरूपमिति; अत एव सत्यं ज्ञानमित्यत्र ज्ञानपदस्य ब्रह्मणिलक्षणा स्वीकृता- लोके घटादिविषयकजन्यज्ञान एव तस्य शक्तिग्रहसद्भावात् । यद्वा प्रवृत्तिवन्निवृत्तिरपि कर्मेवेति प्रवृत्तिमार्गविधायकवेदपूर्वभागवन्निवृत्तिमार्गविधायकवेदोत्तरभागस्यापि क्रियार्थत्वात्सार्थक्यमेव । तं विद्यादित्यादिविधिवाक्यानां विधिच्छायामात्रत्वेन, तदन्यत्र विद्यादिति निवृत्तिपरत्वात्क्रियार्थत्वं, सत्यज्ञानादिपदानां तु निवृत्त्युपयोगिब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनपरत्वेन परम्परया क्रियार्थत्वमिति । नच निवृत्तिर्न कर्मेति

वाच्यं, 'कर्मण्यकर्म यः पश्ये'दित्यादिगीताशास्त्रेण निवृत्तेः कर्मत्व-
 प्रतिपादनात् । नच तन्त्वान्तरस्थं तदस्माकमप्रमाणमेवेति वाच्यं, तथा
 तन्त्वान्तरविरोधस्याप्यस्माकमपरिहार्यत्वापत्तेः; पूर्वतन्त्रविषयकजैमिनि-
 सूत्रविरोधेन किमुत्तरतन्त्रविषयकशारीरकसूत्रस्य ? नच पूर्वतन्त्रमुत्तर-
 तन्त्रं चेत्युभयमप्येकमेव मीमांसाशास्त्रमिति वाच्यं, तथासति तवापि
 गीताः प्रमाणमेव—गीतावामुपनिषदर्थप्रतिपादकत्वेनोपनिषत्त्वात् ।
 अपिच यदि निवृत्तिः कर्म न स्याद्यदि वा चाक्रियार्थस्यान्नायस्यानर्थक्यं
 स्यात्तर्हि पूर्ववेदस्थानां ब्राह्मणो न हन्तव्यः, न सुरां पिबेदित्यादि-
 वाक्यानां निवृत्तिपराणामानर्थक्यं स्यात्तस्मान्निवृत्तेः क्रियात्वमन्नायस्याक्रि-
 यार्थस्यापि प्रामाण्यमित्यनयोरन्यतरस्यावश्यमभ्युपगमः कार्य आस्तिकैः ।
 तत्र निवृत्तेः क्रियात्वाभ्युपगमापेक्षया समनन्तरपक्ष एव श्रेयान् । तथाहि—
 अनधिगताबाधितार्थज्ञानस्यैव प्रमात्वेन तादृशार्थज्ञापकत्वमेव प्रमा-
 णत्वम् । प्रमाकरणं हि प्रमाणम् । तथासति आगमरूपप्रमाणस्या-
 प्यनधिगताबाधितार्थज्ञापकत्वेनैव प्रमाणत्वं सार्थकत्वं च; नतु क्रियार्थ-
 त्वेन । अन्यथा अपौरुषेयवाक्यानामिव पौरुषेयवाक्यानामपि सिद्धार्थ-
 बोधकानां स्यादनर्थकत्वादप्रामाण्यमाप्तवाक्यत्वलक्षणधर्मस्य पौरुषेया-
 पौरुषेयवाक्यसाधारणत्वादाप्तवाक्यमेव हि प्रमाणम् । तस्मादेव घटोऽय-
 मित्यादिकात्स्वर्ग इत्यादिकाच्च घटस्वर्गादिविषयकप्रमाया जायमानत्वात् ।
 नच घट इति ज्ञानस्य कथं प्रमात्वं बाधितार्थत्वाद्धटस्येति वाच्यं, याव-
 द्यवहारमबाधितत्वस्याबाधितपदार्थत्वात् । अतएव व्यवहारबाधितशुक्ति-
 रजतादिविषयकज्ञानस्य भ्रमत्वम् । नच वेदस्य कथमनधिगतार्थबोध-
 कत्वमिति वाच्यं, 'प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुद्धयते, एनं

विदन्ति वेदेन तस्माद्वेदस्य वेद'तेति वचनात् । नचैवं प्रत्यक्षाद्यविषय-
स्वर्गादिफलोपायभूतयज्ञादिविधिप्रतिपादकत्वमेव वेदस्य वेदत्वं, न
सिद्धार्थबोधकत्वं- तस्य प्रत्यक्षादिविषयत्वादिति वाच्यं, आत्मभूतत्वेन
विदुषो नित्यापरोक्षस्यापि ब्रह्मणोऽविद्वत्प्रत्यक्षाद्यविषयत्वात्तथाविधब्रह्मसा-
क्षात्कारलक्षणफलोपायभूतश्रवणादिविधिप्रतिपादकवेदान्तभागस्याप्यस्त्येव
वेदत्वमिति । न चानुमानगम्यमेव ब्रह्मेति वाच्यं, प्रत्यगभिन्नब्रह्मणोऽ-
नुमानागम्यत्वात्, तदज्ञानस्यैव ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वाच्च । न ह्यात्म-
भिन्नं ब्रह्मेति जानतां ब्रह्मसाक्षात्कारो भवितुमर्हति— 'नान्योऽतोऽस्ति
द्र'ष्टेति तादृशब्रह्मणो द्रष्टृन्तराभावेन दृश्यत्वाभावान्नित्यापरोक्षत्वमिति ।
किंच स्वात्मन एव सतो ब्रह्मणः कथमात्मभेदेन साक्षात्कारो भवेत् ?
न कथमपि । नच ब्रह्मसाक्षात्कारस्य ब्रह्माभिन्नत्वेन कथं तद्वेतुत्वं
प्रत्यगभिन्नब्रह्मज्ञानस्येति वाच्यं, प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मेति परोक्षज्ञानजन्यस्य
ब्रह्माकारवृत्तिप्रतिफलितचैतन्यलक्षणब्रह्मसाक्षात्कारस्य घटसाक्षात्कारव-
जन्यज्ञानत्वात् ।

नचैवं ज्ञानाश्रयत्वादात्मा ज्ञाता कर्तैव; जानामीत्यनुमवाच्च ।
मिषा ह्यहमर्थः ज्ञानाश्रयः प्रतिपाद्यते, कथमेवं कर्तुरात्मनः निष्क्रिय-
ब्रह्माभेद इति वाच्यं, देहान्तर्व्यापी अहंकाराख्यः अन्तःकरणस्य कर्तृ-
भागः योऽस्ति तदवच्छिन्नं चैतन्यं प्रमाश्रयत्वात्प्रमाता, देहाद्बहि-
र्विषयाकारपरिणतान्तःकरणक्रियाभागः वृत्तिरूपः यस्तदवच्छिन्नं चैतन्यं
प्रमाणं, वृत्तिप्रतिफलितचैतन्यं प्रमा, विषयावच्छिन्नं चैतन्यं प्रमेयमिति
प्रमातृचैतन्यस्यैव कर्तृत्वं, नतु साक्षिण आत्मनः । नच प्रमात्रतिरिक्त-
साक्ष्यभ्युपगमो व्यर्थ इति वाच्यं, सुषुप्तिमृतिमूर्च्छादिषु अहंकारलक्षण-

प्रमात्रभावेऽपि साक्षिणस्सत्त्वात् । नच तत्रापि नास्ति साक्षीति वाच्यं, सुषुप्त्यादीनामनुभवसिद्धानामसाक्षिकत्वेनासिद्ध्यापत्तेः, न ह्यसाक्षिकं किमपि वस्त्वभ्युपगन्तुमुचितमन्यथा शशशृङ्गादेरप्यभ्युपगमप्रसङ्गात् । तस्मान्नित्यसिद्धस्याप्यज्ञातस्य साक्षिब्रह्माभेदलक्षणस्यार्थस्य ज्ञापकत्वादुपनिषदः प्रमाणम् ।

किंच अज्ञातघटादिविषयज्ञापकानि चक्षुरादीनि प्रमाणानि यावद्यवहारमेव प्रमाणानि- घटादिविषयाणां यावद्यवहारमेवावाधितत्वात् ; उपनिषदस्तु परं प्रमाणं- तद्विषयस्याद्वैतस्य यदाकदापि बाधाभावात् । अत एव अहंब्रह्मास्मीत्येकमेव ज्ञानं परप्रमा; प्रमायाः परत्वं च सर्वदाप्यवाधितार्थविषयत्वं, तस्मादक्रियार्थत्वादानर्थक्यमुपनिषदागिति वक्तुं न शक्यते ।

ननु किं प्रमातुरहं ब्रह्मास्मीति ज्ञानान्मोक्षः ? यद्वा साक्षिणः ? नाद्यः- प्रमातुरब्रह्मत्वात्, प्रमातृब्रह्माभेदज्ञानस्य भ्रमत्वेन मोक्षाहेतुत्वात्, मोक्षदशायां तदनुभवितुः प्रमातुरेवाभावाच्च । नान्त्यः- साक्षिणः ज्ञानानाश्रयस्य अहं ब्रह्मास्मीति ज्ञानायोगात्, अहङ्काराभावाच्च इत्यत आह सूत्रकारः—अत इति । अहंकारावच्छिन्नचैतन्यलक्षणप्रमातुः अहंकारोपहितचैतन्यलक्षणसाक्षिस्वरूपभूतं यच्चैतन्यं तदेव स्वरूपमिति कृत्वा अहं ब्रह्मास्मीति ज्ञानमुपपद्यत एव, तत्राहंशब्दस्य लक्षणया साक्षिस्वरूपचैतन्यपरत्वात् ; यद्वा साक्षित्वप्रमातृत्वानाक्रान्तचैतन्यमात्रपरत्वात् ; अथ वा प्रमातृस्वरूपचैतन्यपरत्वात् ; सर्वथापि अहंकारोपहितत्वतद्विशिष्टत्वरूपधर्मभेद एव, नतु धर्मिणोस्साक्षिप्रमात्रोर्भेद इति कृत्वा प्रमातुरेव साक्षित्वात्साक्षिण एव ब्रह्मत्वाद्युज्यत एवाहं ब्रह्मा-

स्मीति ज्ञानं प्रमातुः । नचान्तःकरणोपहितस्य साक्षिणः मायोपहितस्य ब्रह्मणश्च कथमभेद इति वाच्यं, धर्मभेदेऽपि धर्मिचैतन्याभेदात् ; इदं च ज्ञानं प्रमैवेति मोक्षहेतुरेव; मुक्तिदशायां प्रमाता साक्षिरूपेण चैतन्यरूपेण वास्तीति न प्रमातुरभावः; साक्षी तु अहं ब्रह्मास्मीत्यादिवृत्तिज्ञानानाश्रय एव । नच साक्षिणोऽप्यन्तःकरणोपाधेस्सत्त्वात्कुतो ज्ञानाश्रयत्वमिति वाच्यं, प्रमातुरन्तःकरणं विशेषणं, साक्षिणस्तु उपाधिः, एवमीश्वरस्य माया विशेषणं, ब्रह्मणस्तूपाधिः; व्यावर्तकत्वे समानेपि कार्यान्वयित्वानन्वयित्वाभ्यां विशेषणोपाध्योर्भेदः । प्रमाता अन्तःकरणसाह्येन घटादिकं जानाति, ईश्वरश्च मायासाह्येन सृष्ट्यादिकं करोतीति मायान्तःकरणयोः सृष्टिज्ञानादिक्रियान्वयित्वेनेश्वरप्रमात्रोर्विशेषणत्वं, साक्षिब्रह्मणोस्तु सर्वावभासनेऽन्तःकरणमायाभ्यां न कोऽपि लक्षण इति तयोस्ते उपाधी भवतः । सर्वावभासकत्वं च साक्षिब्रह्मस्वरूपचैतन्यस्य श्रुतिस्मृत्यनुभवसिद्धं 'तस्य भासा सर्वमिदं विभा'तीतिश्रुतिः 'ज्योतिषामपि तज्ज्योति'रित्यादिस्मृतिः, सुषुप्तिसुखाद्यनुभवश्च । नचैवं सर्वावभासनलक्षणक्रियाश्रयत्वाच्चैतन्यं कथं निष्क्रियमिति वाच्यं, सर्वावभासनस्य धर्मत्वात् । नच निर्धर्मकचैतन्यस्य कथं धर्म इति वाच्यं, परमार्थदशायामेव निर्धर्मकत्वं, व्यवहारदशायां तु सधर्मकत्वमेव चैतन्यस्य । एतेन सर्वावभासनस्य क्रियात्वेऽपि न दोष इति सिद्धम्—व्यवहारदशायां सक्रियत्वस्यादोषत्वात् ।

नच सुषुप्त्यादौ परमार्थदशायां कथं सर्वावभासनं चैतन्यस्येति वाच्यं, सुषुप्तेरप्यपरमार्थदशात्वान्मुक्तोरेव नित्यत्वेन परमार्थदशात्वान्मुक्तौ सर्वाभावेन चैतन्यस्य सर्वावभासकत्वाभावाच्च । एवं सत्यत्वादयोऽप्यात्मधर्मा

व्यावहारिका एव- परमार्थदशायां कालत्रयाभावेन तदबाध्यत्वलक्षणसत्य-
 त्वाभावश्चैतन्यस्य । अतएव सत्यादिपदान्यपि लक्षणया बोधयन्ति ब्रह्म,
 न त्वभिधयेत्युच्यतेऽभियुक्तैः । एवमभिधाऽविषयत्वादेव 'यतो वाचो
 निवर्तन्त' इति वागविषयत्वं ब्रह्मणश्श्रूयते । नच लक्षणाया अप्यवि-
 षयमेव ब्रह्म- कथमन्यथा निर्धर्मके ब्रह्मणि लक्ष्यत्वसम्भव इति वाच्यं,
 व्यवहारत एव लक्ष्यत्वं ब्रह्मणो नतु परमार्थतः, तदा लक्षणाया लक्षकस्य
 च शब्दस्याभावेन लक्ष्यत्वाभावात् । नच लक्षणलक्षकयोश्शब्दतद्वृत्त्यो-
 रभावे लक्ष्यं ब्रह्मापि विषयो नास्तीति वाच्यं, असाक्षिकब्रह्माभावस्य
 दुरभ्युपगमत्वात्ससाक्षिकत्वे साक्षिण एव ब्रह्मत्वेन ब्रह्मणस्सत्त्वाच्च; नहि
 सद्रूपस्य ब्रह्मणः कदाचिदपि स्यादसत्ता, 'नासतो विद्यते भावो नाऽभावो
 विद्यते सत' इति गीतावचनात् । नच 'न सत्तन्नासदुच्यत' इति गीता-
 वचनादेव न ब्रह्म सदिति वाच्यं, घटादेरिव जन्मानन्तरभाविसत्ता
 नास्ति ब्रह्मण इति गीताशयात् । नच निर्धर्मके ब्रह्मणि कथं सत्ताख्य-
 धर्मसम्भव इति वाच्यं, सद्रूपब्रह्मानतिरिक्तत्वात्सत्तायाः । नच भावप्रत्य-
 यस्य का गतिरिति वाच्यं, तच्छब्दस्य ब्रह्मबोधकत्वेन तस्य भाव-
 स्तत्त्वमिति तत्त्वशब्दस्यापि 'तत्त्वं नारायणः पर' इति नारायणे वेदपुरु-
 षेण प्रयुक्तस्य सतः तत्र भावप्रत्ययस्य या गतिस्सैवास्यापि; तस्मान्निर्वि-
 शेषत्वाद्ब्रह्म शब्दाद्यविषयमेव । नच ब्रह्मशब्दविषये ब्रह्मणि कथं
 शब्दाविषयत्वमिति वाच्यं, किं वस्तुतो ब्रह्मणश्शब्दाविषयत्वं, यद्वा
 व्यवहारतः ? नाद्यः- तदानीं शब्दानामेवाभावेन ब्रह्मशब्दस्याप्यभावात्;
 न द्वितीयः- मायया ब्रह्मणि शब्दस्येव शब्दविषयत्वस्यापि कल्पितत्वात् ।
 नच ब्रह्मणि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तानां जातिगुणक्रियाणामभावात्कथं शब्द-

विषयत्वं कल्पितमिति वाच्यं, यावद्व्यवहारं बृहत्त्वबृंहणत्वत्रिकालाबाध्यत्व-
सर्वावभासकत्वप्रमुखधर्माणां ब्रह्मणि सत्त्वाद्ब्रह्मसत्यज्ञानादिशब्दविषयत्वं
ब्रह्मण इति । तत्र बृहत्त्वं नाम निरतिशयमहत्त्वं 'ज्यायानाकाश'
इत्यादिश्रुतेः । बृंहणं जगदभिवर्धनमिति विवेकः । अतति व्याप्नोति
सर्वमित्यात्मा । साक्षात्पश्यतीति साक्षीति । साक्षित्वात्मत्वेऽपि
ब्रह्मणः स्तएव, बृहत्त्वादयश्च साक्षिणः । अतएव साक्षिब्रह्माभेदः- उभ-
यत्रोभयधर्मसत्त्वात् । नच सुतरामेकत्वे साक्ष्यात्मेति ब्रह्म परमात्मेति
कथं भेदेन व्यवहार इति वाच्यं, मायान्तःकरणरूपोपाधिप्रयुक्तत्वा-
द्भेदव्यवहारस्य; तस्मादहं ब्रह्मास्मीति ज्ञानाश्रयस्य प्रमातुरेव साक्षित्वा-
त्साक्षिण एव ब्रह्मत्वाच्चेत्यतश्शब्दार्थः ।

ननु प्रमातुरेव साक्षित्वे साक्षिणस्संसारभावात्मोक्षार्थं ब्रह्म-
विचारो व्यर्थोऽत आह सूत्रकारः—अत इति । प्रमातुस्साक्षित्वेन
नित्यमुक्तत्वेऽपि प्रमातृत्वेन संसारित्वात्प्रमातृत्वप्रहाणपूर्वकसाक्षित्वाव-
शेषणार्थं विचारः कर्तव्य इति । नच कथमेकस्यैव संसारित्वासंसारित्वे
इति वाच्यमुभयात्मके पुरुषे उभयस्यापि सम्भवात् । कथमुभयात्मकत्वं
पुरुषस्येति चेदुच्यते-- निरधिष्ठानविभ्रान्तेः काप्यभावादारोप्यस्याधि-
ष्ठानारोप्योभयात्मकत्वेन साक्षिणि कल्पितः प्रमाता पुरुषश्चिदाभास-
लक्षणस्साक्षिचिदाभासोभयात्मक इति । प्रतिबिम्बस्योपाधिपरतन्त्रत्वेन
चिदाभासस्य स्वोपाधिभूतान्तःकरणगतसंसारवत्त्वं, साक्षिस्तूपाध्यवश्यत्वे-
नासंसारित्वम् । नचैवमीश्वरस्यापि मायाप्रतिबिम्बत्वेन मायापरतन्त्रत्वा-
त्संसारित्वमिति वाच्यं, मायायां शुद्धसत्त्वमय्यामीश्वरप्रकृतौ संसा-
राभावात् । नचैश्वरो मायापरतन्त्रो नेति वाच्यं, मायाप्रतिबिम्बत्वेन

तत्परतन्त्रत्वात् । नचेश्वरस्य मायाप्रतिबिम्बत्वमप्रमाणमिति वाच्यं, 'जीवेशावाभासेन करो'तीति श्रुतेः । नचेश्वरस्यापि कथं पारतन्त्र्यमिति वाच्यं, प्राकृतान्प्रत्येव तस्येश्वरत्वं, नतु मायांप्रतीति । नचैवं जीवेश्वरावुभावपि चिदाभासौ मिथ्यैवेति वाच्यमिष्टापत्तेः, चैतन्यरूपेण सत्यत्वादिति वा । बिम्बभूत एवेश्वर इति पक्षे तु माया ईश्वरपरतन्त्रैव, नतु मायापरतन्त्र ईश्वरः । न चास्मिन् पक्षे जीवेश्वरभेदकोपाधिद्वयं किमिति वाच्यं, एकस्यैवोपाधेर्भेदकत्वान्मायालक्षणस्य । अत एव 'विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गत' इति भेदकत्वमज्ञानस्यैकस्यैवोक्तम् । न चैवं जीवेश्वरभेदकत्वेऽज्ञानस्य कथं जीवभेदः ? अज्ञानस्यैकत्वात्तत्प्रतिबिम्बस्याप्यैक्यादिति वाच्यं, मायायामनेकान्तःकरणसत्त्वेन यत्नान्तःकरणप्रदेशे यः प्रतिबिम्बोऽस्ति तस्मादन्यान्तःकरणप्रदेशे तस्मादन्य एव प्रतिबिम्ब इति प्रतिबिम्बजीवनानात्वम् । नच बिम्बस्यापि नानात्वमिति वाच्यं, सूर्यस्यैक्येऽपि तत्प्रतिबिम्बनानात्वदर्शनात् ।

यत्तु बिम्बप्रतिबिम्बानुगतं शुद्धचैतन्यं तदेव ब्रह्मेति, साक्षीति, प्रत्यगात्मेति चाभिधीयते तत्र प्रतिबिम्बगतं चैतन्यं प्रत्यगिति, बिम्बगतं तदेव चैतन्यं परमात्मेति च काल्पनिकोऽयं भेदः- चैतन्यस्यैकत्वात् । तच्च चैतन्यं निरुपाधिकमेव- बिम्बप्रतिबिम्बयोरेव सोपाधिकत्वात् ; प्रतिबिम्बवद्बिम्बस्य सोपाधिकत्वेऽपि न संसारः, उपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्वान्नहि जलोपाधिगतचलनादिकं सूर्यप्रतिबिम्ब इव सूर्यबिम्बेऽपि सम्बध्यते । न चैवं संसारित्वासंसारित्वाभ्यां भेदात्कथमद्वैतं जीवेश्वरयोरिति वाच्यं, जीवत्वेश्वरत्वयोर्भेदेऽपि चैतन्यैक्यात् ; अत-

एव हि तत्त्वमसीत्यत्र शुद्धचैतन्ये लक्षणा स्वीकृता । यद्वा ईश्वर ए-
वान्तःकरणे प्रतिबिम्बरूपेण भाति, नतु ततोऽन्य इति मुखप्रतिमुखयो-
रिवेश्वरजीवयोरभेद एव, अयमेव बिम्बेश्वरः प्रतिबिम्बजीवस्य साक्षिभूत
इति साक्ष्येश्वरः प्रतिबिम्बस्य वस्तुतो बिम्बरूपत्वाज्जीवो वस्तुत ईश्वर
एवेति कृत्वा ईश्वरस्यापि सतो जीवस्य चिदाभासस्य यत्संसारित्व-
मागतमन्तःकरणतादात्म्याध्यासात्तन्निवारणाय ब्रह्मविचार आवश्यकः;
ईश्वरप्रतिबिम्बभूतोऽहमसंसारीश्वर एव न त्वीश्वरादन्यस्संसारीति ।
उक्तं च—‘क्षेत्रज्ञं चापि मां वि’द्धीति भगवतैव साक्षादिदमिति । तस्मा-
त्प्रमातुरीश्वरत्वेन साक्षित्वेन ब्रह्मत्वेन वा अवशेषार्थं ब्रह्मविचार
आवश्यकः ।

ननु ‘ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशये’दिति वचना-
दथशब्दस्य ऋणत्रयापाकरणानन्तरमित्यर्थ इत्यत्राह सूत्रकारः—अत
इति । ‘यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत्, ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजे’दित्यादि-
श्रुतेः, ‘कौमार आचरेत्प्राज्ञो धर्मान् भागवतानिह । दुर्लभं मानुषं
जन्म तदप्यध्रुवमर्थदम् ॥’ इति भागवते प्रह्लादवचनाच्च, वैराग्योदय-
समनन्तरमेव सन्न्यस्य मोक्षमार्गे प्रवर्तेतेति सिद्धान्तितत्वादित्यर्थः ।
नास्ति ऋणत्रयापाकरणापेक्षा-- ‘किं प्रजया करिष्यामो येषां सोऽय-
मात्माऽयं लोक’ इत्यादिश्रुतेरिति भावः ।

ननु अपुत्रस्य गतिर्नास्तीति स्मरणात्पुत्रहीनस्य ब्रह्मविचारादपि
नास्ति गतिरत आह सूत्रकारः—अत इति । ब्रह्मविदः कापि गत्या-
गत्यभावादित्यर्थः । अपुत्रस्य पितृलोकादिगमनं नास्ति, मोक्षस्त्वस्त्येव--
ब्रह्मत्वान्मोक्षस्य, सद्रूपत्वान्मुमुक्षोरेवात्मत्वाच्चेति भावः ।

ननु नित्यकर्मपरित्यागस्य प्रत्यवायजनकत्वाद्यावज्जीवमग्नि-
होत्रं जुहुया'दिति यावज्जीवश्रुत्या नित्यत्वादग्निहोत्रादेर्न तत्परित्यागो
युक्तः, 'विहितस्य परित्यागविषिद्धस्य च सेवनात् । अनिग्रहाच्चेन्द्रि-
याणां नरः पतनमृच्छ'तीति । मनुस्मृतेश्चेत्यत आह सूत्रकारः—अत
इति । 'ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत्' 'ब्राह्मणो निर्वेदमायात्' 'सशिखं पवनं
कृत्वा बहिस्सूत्रं त्यजेद्बुध' इत्यादिशास्त्रेभ्यस्सन्न्यासस्य विहितत्वा-
द्यावज्जीवश्रुतेरसन्न्यासविषयत्वान्मनुस्मृतेश्च तथात्वाद्येषां वर्णिनां येषा-
माश्रमिणां च यद्यत्कर्म श्रुतिस्मृतिभ्यां विहितं तांस्तान्प्रत्येव तत्तत्कर्म
नित्यमिति तत्तत्परित्यागात्ते ते एव प्रत्यवायिनो भवन्ति, न त्वितरे
इति कृत्वा सर्वकर्मसन्न्यासिनःप्रति न किमपि कर्म श्रुतिस्मृतिविहित-
मिति नास्ति नित्यपरित्यागदोषस्तेषां; प्रत्युत तत्करणमेव प्रत्यवायावहं-
तेषां विधिना परित्यक्तस्याग्निहोत्रादेः पुनःकरणस्यायुक्तत्वादिति ।

ननु ब्रह्मचारिणामपत्नीकानां च भवतु मोक्षशास्त्रे प्रवृत्तिः,
गृहस्थस्य तु सा न युक्ता, ऋतौ भार्यामुपेयादिति विहितस्य ऋतौ
भार्यागमनस्य परित्यागे प्रत्यवायादत आह सूत्रकारः—अत इति ।
विधयस्त्रयः- अपूर्वविधिर्नियमविधिः परिसङ्ख्याविधिश्चेति; 'विधिरत्यन्त-
मप्राप्ते नियमः पाक्षिके सति, तत्र चान्यत्र च प्राप्ते परिसङ्ख्येति
कथ्यते' इति तल्लक्षणम् । तत्र भार्यावतः पुरुषस्य भार्यागमनं नित्य-
प्राप्तमेवेति नापूर्वविधिर्नापि नियमविधिः, किंतु परिसङ्ख्याविधिरेव-
ऋतौ तदितरकाले च प्राप्तस्य भार्यागमनस्य ऋतुकाल एव परिसङ्ख्या-
नात् । एवंसति सन्न्यासिनस्त्यक्तभार्यस्य भार्यागमनप्राप्तिरेव नास्तीति
नेयं श्रुतिस्सन्न्यासिपरा, किंतु गृहस्थपरैवेति । तथा च यो गृहस्थ-

स्सन्नेव ऋतौ भार्या नोपेयात्तस्यैव प्रत्यवायः, नतु सन्न्यासिनः; अन्यथा अशक्तस्यापि गृहस्थस्य प्रत्यवायस्स्यात् । तस्माद्गृहस्थस्यापि सति वैराग्ये सन्न्यासाश्रमस्वीकारद्वारा मोक्षशास्त्रेऽधिकारोऽस्त्येव । अत इत्यस्य 'ऋतौ भार्यामुपेया'दिति श्रुतेरसन्न्यासिविषयत्वादित्यर्थः ।

ननु त्यागाच्छान्तिरनन्तरमिति परित्यागस्य मोक्षहेतुत्वस्मरणात्, मोहात्तस्य परित्यागस्तामस इति कर्मपरित्यागस्य तामसत्वेन निन्दितत्वात्, यावज्जीवश्रुत्यनुसाराच्च त्यागएव मोक्षहेतुरत आह सूत्रकारः— अत इति । त्यागस्य चित्तशुद्धिहेतुत्वाद्ज्ञानं विना मोक्षस्य श्रुत्यादिभिर्दूषितत्वात् ; ज्ञानस्य च सर्वकर्मसन्न्यासपूर्वकत्वादित्यर्थः ।

ननु भस्मलेपनरुद्राक्षधारणादिभ्य एव मोक्ष इत्यत आह सूत्रकारः—अत इति । भस्मलेपनादिकस्य शरीरशुद्धयर्थत्वादित्यर्थः । मिथ्याज्ञानप्रयुक्तस्य बन्धस्य सम्यग्ज्ञानं विना निवृत्त्ययोगादिति भावः ।

ननु सर्वकर्मसन्न्यासपूर्वकज्ञाननिष्ठायां मरिष्यत एवाधिकारः, जीवतो भिक्षाटनादिकर्मसन्न्यासस्य दुष्करत्वादत आह सूत्रकारः— अत इति । शरीरेन्द्रियविकलस्य निराहारस्य मरिष्यतश्चित्तस्वास्थ्यभावेन कापि तस्यानधिकाराद्देहयात्रामात्रफलकभिक्षाटनादिकर्मणोऽकर्मत्वाच्चेत्यर्थः ।

ननु किं ब्रह्म प्रसिद्धं, नवा. ? आद्ये- किमर्थं तज्जिज्ञासा ? द्वितीये- कथं तज्जिज्ञासेत्यत आह सूत्रकारः—अत इति । उपनिषत्पाठादिना आपाततः प्रसिद्धत्वाद्ब्रह्मण इत्यर्थः ।

ननु ब्रह्मविचारलभ्यया पाषाणकल्पया किं मुक्त्येत्यत आह सूत्रकारः—अत इति । मुक्तेः स्वप्रकाशानन्दरूपायाः पाषाणतौल्याभावादित्यर्थः ।

ननु स्वानन्दस्वस्य सदापि स्फुरति वा न वा ? आद्ये- ब्रह्म-
विचारो व्यर्थः; द्वितीये- कथमानन्दस्य स्वप्रकाशत्वमत आह सूत्रकारः—
अत इति । स्फुरतोपि निजानन्दस्य मायावृतत्वादित्यर्थः ।

ननु सूर्यस्य तिमिरेणेव कथमज्ञानेन ब्रह्मात्मन आवरणमत
आह सूत्रकारः—अत इति । अनुभवसिद्धाज्ञानावरणस्य दुरपलाप-
त्वात् , स्फीतालोकवत्यहि कौशिकानुभवसिद्धान्धकारवद्ब्रह्मण्यज्ञानस्य
जीवानुभवसिद्धत्वान्मायायां सर्वसम्भवाद्ब्रह्माज्ञानयोरविरोधाद्ब्रह्मणैवाज्ञा-
नस्य चन्द्रेण राहोरिव भास्यमानत्वात्परमार्थतो ब्रह्मावारकाज्ञानाभावा-
च्चेत्यर्थः ।

ननु ब्रह्माज्ञानयोरविरोधात्कथं ब्रह्मज्ञानादज्ञाननाशोऽत आह
सूत्रकारः—अत इति । ब्रह्मणोऽज्ञानाविरोधित्वेपि ब्रह्माकारपरिणत-
बुद्धिवृत्तिप्रतिफलितचैतन्यस्याज्ञानविरोधित्वादित्यर्थः; सूर्यालोकस्य गृहादि-
दग्धत्वाभावेपि दर्पणविशेषप्रतिफलितसूर्यालोकस्य तद्भावदर्शनादिति
भावः ।

ननु 'न निरोधो न चोत्पत्तिर्न वद्धो न च साधकः, न मुमु-
क्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थ'तेति श्रुतेर्बन्धमोक्षाभावाद्यर्थोऽयं ब्रह्म-
विचारोऽत आह सूत्रकारः—अत इति । परमार्थतस्सर्वाभावेपि व्यव-
हारतस्सर्वस्य सत्त्वादित्यर्थः ।

ननु यावत्सर्वजीवमुक्तिस्तावदज्ञाननाशाभावान्मुक्तस्यापि पुन-
स्संसारस्सम्भवेदेवेत्यत आह सूत्रकारः—अत इति । बद्धदृष्ट्यैव
सर्वजीवसत्त्वं तदज्ञानसत्त्वं वा, ननु मुक्तदृष्ट्या- अद्वितीयब्रह्मदर्शित्वा-
न्मुक्तस्य । नच स्वस्य कथं स्वदर्शित्वमिति वाच्यं, स्वप्रकाशत्वादात्मनः ।

ननु अज्ञानमेकं; तच्च मुक्तस्यैकस्यैव विद्यया नाशितमित्येक-
मुक्त्यैव सर्वेषां मुक्तत्वान्मुक्त्यर्थमस्माकं ब्रह्मविचारो व्यर्थ इत्यत आह
सूत्रकारः—अत इति । अस्मदनुभवसिद्धस्य बन्धस्य युक्त्या निहोतु-
मयुक्तत्वात्प्रतिपुरुषमज्ञानभेदाच्च नैकमुक्तौ सर्वमुक्तिप्रसङ्गः ।

ननु 'काश्यां तु मरणान्मुक्ति'रिति मुक्त्यर्थं काश्यां मरणमेव
सम्पाद्यमत आह सूत्रकारः—अत इति । यदि काश्यां मरणान्मुक्ति-
स्तर्हि उद्धन्धनादिना काश्यामात्महत्यां कृतवतामपि मुक्तिर्भवेत्, नतु
तद्युज्यते, 'अन्धं तमः प्रविशन्ति ये के चात्महनो जना' इति श्रुतेः ।
यदि तु काशीतरस्थलविषया श्रुतिरित्युच्यते तर्हि काश्यामपि मरण-
समये शिवस्तारकमुपदिशति, तेन च जन्मान्तरे शिवलोके वा महा-
वाक्यार्थविचारं कृत्वा ब्रह्म ज्ञात्वा मुच्यते जन्तुरिति वर्णनीयम् ।
अन्यथा ज्ञानान्मुक्तिप्रतिपादकश्रुतिविरोधात् । वस्तुतस्तु 'काश्यां तु
मरणान्मुक्तिरथ वा पुत्रसन्निधा'विति वचनान्मुक्तिस्तत्र स्वर्ग एव, नहि
पुत्रसन्निधौ मृतस्य मुक्तिः कैवल्यलक्षणा भवति ।

ननु 'याऽन्ते मतिस्सा गति'रिति न्यायादन्ते नारायणस्मृत्यैव
मोक्षः; तदर्थं च नारायणनामोच्चारणमेव सदा कार्यमत आह सूत्र-
कारः—अत इति । नारायणस्मृतिर्नाम परमात्मतत्त्वानुस्मरणं सच्चि-
दानन्दं ब्रह्माहमस्मीति, तच्च ब्रह्मविचारैकसाध्यमेव; नारायणनामस्मर-
णात्तु जन्मान्तरे लोकान्तरे वा ज्ञानप्राप्तिद्वारा मुक्तिः स्वर्गप्राप्तिरिति वा ।

ननु मरणसमये वातादिरोगवशाच्चित्तस्य विक्षेपे मोहे वा सति
तत्त्वस्मरणं नैव सम्भवेदिति कृत्वा अनियतफल एवायं ब्रह्मविचारोऽत
आह सूत्रकारः—अत इति । ब्रह्मविचारादिह जन्मनि ब्रह्मापरोक्ष्ये

सति तत्समकालमेव तस्य मुक्तवान्मरणसमये न तत्त्वस्मरणापेक्षाऽस्ति तस्य; किंच तत्त्वविदः प्राणोत्क्रमणलक्षणं मरणमपि नास्ति--'तस्य प्राणानोत्क्रामन्ति इहैव समवलीयन्ते' इति श्रुतेः । सति तु प्राणोत्क्रमणे देहान्तरप्राप्तिरूपबन्धसद्भावात्कथं मुक्तिरित्याशङ्क्येत; तस्मात्प्रारब्धावसाने तत्त्वविदश्चित्तं विक्षिप्तं मुग्धं वा इहैव लीयते प्राणादिभिस्सहेति नियतमेव फलं ब्रह्मविचारस्य । अत्रेदं रहस्यम्—यस्य मरणसमये मम तत्त्वस्मरणं भविष्यति वा नवेति मतिस्तस्य नास्ति ब्रह्मापरोक्ष्यमिति स जन्मान्तर एव पुनर्ब्रह्मविचाराद्ब्रह्मापरोक्ष्येण मुच्यते; यस्य तु न तादृशी मतिः प्रत्युत ब्रह्मणोऽद्वितीयस्य मम प्रारब्धादिकं कुत इत्येव मतिस्तस्य ब्रह्मापरोक्ष्यसत्त्वान्नास्ति पुनर्जन्मेति ।

ननु ब्रह्मविचारादिह जन्मनि ब्रह्मापरोक्ष्यं भवतीति निश्चयाभावात्कथं तत्र प्रवृत्तिरत आह सूत्रकारः—अत इति । इह जन्मनि नास्ति किमपि फलं, जन्मान्तरे तु स्वर्गो भविष्यतीति ज्ञानादेव यज्ञादौ लोकस्य प्रवृत्तिदर्शनात् । इह जन्मनि ब्रह्मापरोक्ष्यं भवेद्वा न वा ? जन्मान्तरे तु भविष्यतीति ज्ञानात्कस्माद्ब्रह्मविचारे प्रवृत्तिर्न स्यान्मुमुक्षोः; किंच ब्रह्मविचाराद्ब्रह्मापरोक्ष्यालाभेपि ब्रह्मापरोक्षज्ञानलाभात्ततश्च सत्यलोकप्राप्तिरूपसगुणमुक्तिर्भवेदेवेति कथमत्राप्रवृत्तिश्शङ्क्येत ।

ननु अयं घट इतिवदयमात्मा ब्रह्मेति सकृदुपदेशादेव ब्रह्मापरोक्ष्यं स्याद्घटापरोक्ष्यवदिति कृत्वा व्यर्थोऽयं ब्रह्मविचार इत्यत आह सूत्राकारः—अत इति । अनादिकालमारभ्य वर्तमानस्य स्वात्मनि जीवभ्रमस्य सकृदुपदेशादनिवृत्तिरिति हेतोर्यावता कालेन स्वस्मिन् जीवभ्रमनिवृत्तिपूर्वकं ब्रह्मत्वनिश्चयो भवेत्तावत्कालं ब्रह्मविचारः कर्तव्यः ।

ननु जीवस्य स्वस्मिन् जीव इति बुद्धिर्यदि भ्रमस्यात्तर्हि घटे
 घट इति बुद्धिरपि भ्रमस्यात् ; एवं प्रबलेन प्रत्यक्षप्रमाणेन सिद्धत्वे
 जीवत्वस्याभ्रान्तिपूर्वकत्वादेव 'त्वमिन्द्रस्त्वं चन्द्र' इति दातारं प्रति
 आचक्षुतिवचनवत्तत्त्वमसीतिवेदवचनमप्यप्रमाणमेव- 'अन्धो मणि-
 मबिन्द'दिति वेदवचनवत् । एवमागमस्य प्रत्यक्षवाधितत्वाद्बहुवारमुष-
 देशादपि जीवस्य स्वस्मिन् ब्रह्मत्वबुद्धिर्न सम्भवति- जीवे ब्रह्मत्वस्या-
 सत्त्वात्तस्माद्व्यर्थोऽयं विचार इत्यत आह सूत्रकारः—अत इति ।
 अतीन्द्रियार्थे आगमस्यैव प्रमाणत्वात् , 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविश'दिति
 शास्त्रेण ब्रह्मण एव जीवरूपेण देहेषु प्रवेशस्य सिद्धान्तितत्वादीश्वरस्यैव
 सतो जीवस्य स्वस्मिन्नीश्वरबुद्धेः प्रमात्वान्नाहमीश्वरः, किंतु जीव इति
 प्रत्यक्षस्य भ्रमत्वात् , तद्भ्रमनिवृत्तेश्च विद्वदनुभवसिद्धत्वान्न प्रत्यक्षे-
 णागमस्य बाधः- तत्त्वमसीत्यागमाद्विचारसहकृतादहंब्रह्मास्मीतिप्रत्यक्षस्य
 जायमानत्वात्तस्य च यथार्थप्रत्यक्षत्वात् । बहुवारमुषदेशादपि जीवस्य
 स्वस्मिन्ब्रह्मत्वबुद्धिर्न सम्भवतीत्येतत्साहसवचनं- 'स एवाहमवस्थित'
 इत्यादिप्रह्लादादिवचनेभ्यस्तत्सम्भवस्य निश्चेतुं शक्यत्वात् , सति कारणे
 कार्यस्यानुदयः कथमवसेय इति ।

ननु दानादेव मोक्षः- मित्रेभ्यस्सुकृतस्य, द्विषद्भ्यो दुष्कृतस्य;
 याचकेभ्यो धनधान्यादेश्च, पुत्रेभ्यो गृहक्षेत्रादेश्च दानेन प्रारब्धस्य
 भोगाक्षयापादनेन च पुरुषस्य ब्रह्मत्वसिद्धेरत आह सूत्रकारः—अत
 इति । ब्रह्मभूतस्य ज्ञानिनएव सुकृतदुष्कृते मित्रशत्रू भजेते, निराश्र-
 यत्वा'तद्विद्वान् पुण्यपापे विधू'येति श्रुतेः । किंच मित्रेभ्यस्सुकृतं धारा-
 पूर्वकं दीयेतनाम- तेषां तत्प्रतिग्रहबुद्धिसत्त्वात्कथंपुनश्शत्रुभ्यः पापं

दातुं शक्यते ? तेषां तत्प्रतिग्रहबुद्ध्यसत्त्वात् । अपि च मित्रेभ्य-
स्तददानाज्जायमानस्य सुकृतातिशयस्य कथं स्वासम्बन्धित्वम् ? याच-
केभ्यो धनादिदानजन्यस्य वा सुकृतस्य । नच ब्रह्मार्पणमिति दीयत
इति वाच्यं, तद्दानस्य महाफलत्वस्मरणात् । किंच स्वसंसृष्टमन्तःकर-
णादिकमज्ञानं च कस्मै दिशति येन स्वस्य ब्रह्मभावस्स्यात् ? नचान्तः-
करणाद्यसङ्गोऽहमिति मन्यत इति वाच्यं, तन्मननस्य ब्रह्मविचारैक-
साध्यत्वात्तादृशमननवतो गृहादिसम्बन्धाभावेन दानासम्भवाच्च-- नहि
मदीयमिदं धनमिति मिथ्याज्ञानराहित्ये पुरुषस्य दानक्रियाकर्तृत्वं सम्भ-
वति- सर्वस्यापि व्यापारस्य मिथ्याज्ञानपूर्वकत्वात् । तस्माद्ज्ञानादेव
मोक्षो नतु दानात् । अत एव 'न्यास एवात्यरेचय'दिति श्रूयते--
ज्ञानपूर्वकसर्वकर्मसन्न्यासस्य मोक्षहेतुत्वात् ।

ननु सत्याद्भवति मोक्षः- 'सत्येन लोकान्जय'तीति श्रुतेः,
'सत्यं वदे'दिति श्रुतेश्च इत्यत आह सूत्रकारः—अत इति । स्वर्गादि-
लोकप्राप्तिहेतुरेव सत्यवादः- लोकजयश्रवणात् ; किंच यस्य सत्यं
विषयस्तदेव सत्यवचनं, सत्यं च ब्रह्मैव, 'तत्सत्य'मिति श्रुतेः; तद्विषयकं
वचनं च तत्त्वमसि, अहंब्रह्मास्मीत्यादिरूपमेव, तस्य च सत्यवचनस्य
प्रयोगस्सत्यवस्तुज्ञानपूर्वक एव । घट इति शब्दप्रयोगस्य घटज्ञानपूर्व-
कत्वदर्शनात् । सत्यवस्तुज्ञानं च ब्रह्मविचारलभ्यमेवेति ब्रह्मविचारादेव
ज्ञानद्वारा मोक्षः ।

ननु 'तपसा ब्रह्म विजिज्ञास'स्वेति श्रुतेस्तपो मोक्षहेतुरत आह
सूत्रकारः—अत इति । तप आलोचन इतिधातोस्तप इत्यस्य ब्रह्म-
विचार एवार्थः; 'स तपोऽतप्य'तेति श्रवणात् । नहीश्वरः कृच्छ्रादि-

लक्षणं तपस्तप्तुमर्हति । यद्वा तपसा चित्तैकाग्र्यलक्षणेनेत्यर्थः । तच्च चित्तैकाग्र्यं चित्तशुद्धिलक्षणं ब्रह्मजिज्ञासाहेतुः । अथ वा तपसा कृच्छादिलक्षणेन चित्तशुद्धौ सत्यां ब्रह्मजिज्ञासा जायत इत्यर्थः । 'तपसाऽनाशके'नेति श्रुतेः । तस्माद्विजिज्ञासस्वेत्यस्य जानीहीत्यर्थे तप इत्यस्यालोचनमर्थः; ज्ञातुमिच्छेत्यर्थे चित्तशुद्ध्यादिकमर्थ इति बोध्यम् ।

ननु योगादेव ब्रह्मसाक्षात्कारः, किं विचारेणेत्यत आह सूत्रकारः—अत इति । योगादात्मसाक्षात्कारेसत्यपि न ब्रह्मसाक्षात्कारः--योगिनः स्वसाक्षात्कृते आत्मनि ब्रह्मबुद्ध्यभावात् । सा ह्यहंब्रह्मास्मीति बुद्धिर्ब्रह्मविचारैकलभ्या, योगसिद्धस्य तु प्रतिबन्धक्षयादहंब्रह्मास्मीतिज्ञानं सुखेन जायत इति समाधिलक्षणोऽयं योगः ज्ञाननिष्ठाया उपायभूतएव ।

ननु नित्यानित्यवस्तुविवेकवतो ब्रह्मविचारेऽधिकारः, ब्रह्मविचारं विना नित्यानित्यवस्तुविवेकानुदय इत्यन्योन्याश्रयोऽत आह सूत्रकारः—अत इति । ब्रह्मैकमेव नित्यं, तदन्यत्सर्वमनित्यमिति ज्ञानमात्रं ब्रह्मविचारंविनापि वेदान्तपाठादापाततो जायत एव पुरुषस्य । ब्रह्मविचारानन्तरं जायमानो विवेकस्तु अहमात्मैक एव ब्रह्माभिन्नत्वा-न्नित्यः, अन्यत्सर्वं ब्रह्मभिन्नत्वान्निश्चयेत्येवंरूप इति नान्योन्याश्रयः; अत इत्यस्य ब्रह्मविचारसाधनसाध्यभूतनित्यानित्यवस्तुविवेकयोर्भेदादित्यर्थः ।

ननु यदि ब्रह्मवित्कश्चनास्ति तर्हि तमुपसृत्य मुमुक्षुणा ब्रह्मविचारः कर्तुं शक्यते, नतु सोऽस्ति, योऽहं ब्रह्म वेदेति मन्यते तस्या-ब्रह्मवित्त्वात्, 'यदि मन्यते सुवेदेति दभ्रमेवापि नून'मिति श्रुतेः । यश्च नाहं ब्रह्म वेदेति मन्यते तस्य ब्रह्मवित्त्वं सर्वविदितमेवेत्यत आह

सूत्रकारः—अत इति । ब्रह्मविदएव ब्रह्मत्वादब्रह्मणश्च सद्रूपत्वादब्रह्मवि-
देकएवास्ति, तदन्यत्सर्वं मिथ्यैव; ब्रह्मणोऽपि तस्य ब्रह्मवित्त्वं ब्रह्मा-
कारवृत्तिप्रतिफलितचैतन्याभेदप्रयुक्तमाध्यासिकमेव, घटदण्डस्त्ववत्स च
ब्रह्मविदहं ब्रह्म वेदेति न मन्यते, येन तस्याब्रह्मवित्त्वं स्यात् । किंतु
ब्रह्मैवाहमिति मन्यते; ततस्तस्य युक्तमेव ब्रह्मवित्त्वं, य एवं ब्रह्मैवाह-
मिति दृढनिश्चयस्तस्य ब्रह्मविदस्समीपमुपसृत्य ब्रह्मविचारं कुर्यान्मुमुक्षुः ।
अत इत्यस्य ब्रह्मविदस्सत्त्वादित्यर्थः ।

ननु योऽहं ब्रह्मेति वेद स एव सर्वं ब्रह्मेति वेद; तस्य च
ब्रह्मविदः ब्रह्मातिरिक्तवस्त्वभावात्कथं शिष्योऽयमिति वेदनम्? येन
शिष्यस्य महावाक्योपदेशं कुर्यादत आह सूत्रकारः—अत इति ।
यस्सर्वं ब्रह्मेति वेद स शिष्यो ब्रह्मेति वेदैव, नतु शिष्य इति कश्चन
वास्तीति । ततः ब्रह्मात्मकस्य शिष्यस्य शास्त्रस्य वा सत्त्वाद्युज्यत एव
ब्रह्मविदशिष्यं प्रति शास्त्रोपदेशः ।

ननु द्वैतसत्त्वे व्यवहारसत्त्वं, व्यवहारसत्त्वे द्वैतसत्त्वमित्यन्यो-
न्याश्रयान्न द्वैतस्य व्यावहारिकत्वमत आह सूत्रकारः—अत इति ।
बीजांकुरयोरिव द्वैतव्यवहारयोरन्योन्याश्रयस्य प्रवाहानादित्वेनादुष्टत्वात्पर-
मार्थदशायां द्वैतानुपलम्भाच्च द्वैतं व्यावहारिकमेव ।

ननु परमार्थदशायां यदि ब्रह्मास्ति तर्हि दशया तया ब्रह्मण-
स्यादेव सद्वितीयत्वमिति कथमद्वितीयब्रह्मसिद्धिरत आह सूत्रकारः—
अत इति । ब्रह्मणि व्यवहारपरमार्थदशाद्वयस्यापि कल्पितत्वात् । नच
कस्मिन्नाद्या दशयाः कथं परमार्थत्वमिति वाच्यं, तद्गोचरब्रह्मदृष्ट्या
तस्यास्तथात्वस्योक्तत्वात् ।

ननु जीवेश्वरादिनामार्थवद्ब्रह्मनामार्थावपि कल्पितावेवेति किं कल्पितब्रह्मविचारेणेत्यत आह सूत्रकारः—अत इति । येन नामार्थो कल्पितो तस्यैव ब्रह्मत्वादब्रह्मनाम्नः कल्पितत्वेपि तदर्थस्य कल्पकस्याकल्पितत्वमेव, तस्यापि कल्पितत्वे तत्कल्पकस्यापि कल्पितत्वमित्यनवस्थादोषात् । नच निर्धर्मकस्य ब्रह्मणः कथं कल्पकत्वमिति वाच्यं, मायया तदुपपत्तेः । वस्तुतस्तु यत्र मायया नामरूपे कल्पिते तदेव ब्रह्मेति कथं सर्वकल्प-
नाभिष्ठानस्य ब्रह्मणः कल्पितत्वम् ? न कथमपीति वेद्यम् ।

ननु तत्त्वविदा आत्मानन्दानुभवव्यग्रेणैव भवितव्यं- द्वैतनिरीक्ष-
णस्य दुःखहेतुत्वादत आह सूत्रकारः—अत इति । योगिनैवात्मान-
न्दानुभवव्यग्रेण भवितव्यं— तदनुभवितृबुद्धितादात्म्याध्याससत्त्वात्तस्य;
तत्त्ववित्त्वात्मैवेति न तस्य तथात्वं विधीयते, उपपद्यते वा । नचैवं
तत्त्वविदा तूष्णीमेव स्थातव्यमिति वाच्यं, तूष्णींस्थितेरपि निवृत्त्यात्मि-
कायाः क्रियायास्सङ्घाताश्रयाया निष्क्रिये आत्मन्ययोगात् । तस्मान्न
तत्त्वविदः कोऽपि विधिः कोऽपि न निषेधः, 'निस्त्रैगुण्ये पथि विचरतां
को विधिः को निषेध' इति शुकानुशासनात् । किं तर्हि ? यथा-
प्रारब्धं तत्त्वविदो देहेन्द्रियादिसङ्घातो व्याख्यानादौ प्रवर्तते निवृत्तिं वा
भजते । नचैवं द्वैतदर्शनं तत्त्वविदो दुःखजनकं- द्वैतस्य मिथ्याभूतस्य
रज्जुसर्पतुल्यस्य तत्त्वविदो दुःखाजनकत्वात् । द्वैतस्य मिथ्यात्वेऽपि
तत्त्वविदो निष्क्रियत्वेऽपि तत्सङ्घातस्य यथाप्रारब्धं प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा
वर्तमानत्वेऽपि उपपन्नायाधिकारिणे शिष्याय तत्त्वोपदेशस्तत्त्वविदाऽवश्यं
कर्तव्य एव; अन्यथा सम्प्रदायोच्छेदप्रसङ्गादयं च विधिस्तत्त्वविदो
लोकानुग्रहार्थं शास्त्रेण कल्पित इति नैतावता काप्यात्मनि क्रिया

भावितुमर्हति । नच सङ्घाते तत्त्वविद आत्माभिमानाभावादात्मीयाभि-
मानाभावाच्च कथमुपदेशनमिति वाच्यं, गमनभोजनादिवद्यदृच्छयैव
तत्सिद्धेः । तत्त्वविच्चोदनाभावेऽपि सङ्घातस्य वासनावशात्तत्रतत्र प्रवृ-
त्त्युपपत्तेः; तस्माद्यावत्पर्यन्तं तत्त्ववित्सङ्घातस्य गमनभोजनादिमत्त्वं, ताव-
त्पर्यन्तं शिष्योपदेश आवश्यक एवेति न सम्प्रदायोच्छेदः । अत
इत्यस्य तत्त्वविदशिष्योपदेशस्य कर्तव्यत्वादित्यर्थः ।

ननु ज्ञानिनशिष्योपदेशस्य कर्तव्यस्यावशेषादकृतकृत्यता ज्ञान-
मात्रादत आह सूत्रकारः— अत इति । ज्ञानिनशिष्योपदेशो न
कर्तव्यशेषः भोजनादिवत् । किंतु यदि शिष्यस्यात्तर्हि ब्रूयान्नोचेत्तूष्णीं
भवेदिति शिष्योपदेशेतरव्यापारराहित्यमेव बोध्यते; क्षुधायां तृष्णायां
वा सत्यां भैक्षं नदीजलं वा अनुभवतस्तत्त्वविदस्तदुभयं यथा न कर्तव्य-
शेषभूतं तथा शिष्ये सति तत्त्वोपदेशोऽपीति भावः । अतइत्यस्य
शिष्योपदेशस्य भोजनादिवदकर्तव्यशेषत्वादित्यर्थः ।

ननु तत्त्वविदो मतान्तरप्रतिक्षेपो न युक्तोऽत आह सूत्र-
कारः— अत इति । मतान्तरप्रतिक्षेपं विना स्वमतस्याद्वैतस्य सर्वोप-
निषत्प्रमितस्याप्रतिष्ठितत्वादित्यर्थः ।

ननु तत्त्वविदा शत्रुविजयः कर्तव्यएवेत्यत आह सूत्रकारः—
अत इति । तत्त्वविददृष्ट्या शत्रोरेवाभावादित्यर्थः । ‘द्विषन्ति परकाये
मां मानिनो भिन्नदर्शिनः । तस्य भिन्नदृशो मृत्युर्विधत्ते भयमुल्बण’-
मिति भागवतादतत्त्वविदएव शत्रुमित्रादिद्वैतबुद्धिः, नतु सम्यग्दर्शिनः,
सम्यग्दर्शी हि समं पश्यति सर्वत्र समवस्थितमात्मानं- एकत्वादात्मनः ।
नचैवं स्वोपदेशाद्विदिततत्त्वायाप्यर्जुनाय किमिति कृष्णः कुरु युद्ध-

मित्युपदिदेशेति वाच्यं, कृष्णवदर्जुनस्यापि भूभारहरणार्थमवतीर्णत्वेन तत्प्रारब्धानुगुणं युद्धे प्रवर्तितव्यत्वात् ; नतु तत्प्रवृत्तिर्बन्धकरी- फलाभिसन्ध्यहङ्कारयोरभावात् । अतएवार्जुनादिकर्तृकं तद्युद्धादिकर्मापि नैव कर्म, यतेर्भोजनादिकर्मवदिति ।

ननु तत्त्वविदस्तत्त्वविदोर्द्वयोरपि व्यवहारसत्त्वे तद्विवेकस्य दुर्ग्रहत्वेन कस्य समीपमुपसर्पेन्मुमुक्षुश्चवणार्थमत आह सूत्रकारः— अत इति । सुखदुःखप्राप्तौ यस्य हर्षविषादाभावः, यस्य नान्तश्शत्रुकृतपरिभवः, यस्य मुखं सर्वदापि प्रसन्नं, यस्य देहजीवितादिष्वपि नास्ति स्पृहा, यस्य मनइन्द्रियजयोऽस्ति, यस्य वेदान्तशास्त्रार्थपाण्डित्यमस्ति स तत्त्वविदिति विवेकस्य सुग्रहत्वात् । न चैवंविधस्यापि ब्रह्मापरोक्ष्यमस्ति वा, उत ब्रह्मपरोक्षज्ञानमेवेति निश्चेतुमशक्यत्वाद्ब्रह्मापरोक्षज्ञानिन एव मुमुक्षूपसृप्यत्वात्कथं तद्विवेक इति वाच्यं, ब्रह्मापरोक्ष्यं विना मुखप्रसादादिचिह्नानुत्पत्तेः । यद्वा प्रतिबन्धबाहुल्याद्गुरोर्ब्रह्मापरोक्ष्याभावेऽपि तदुपदेशादप्रतिबन्धस्य शिष्यस्य ब्रह्मापरोक्ष्यं स्यादेवेति न तद्विवेक आवश्यकः । नच सति शास्त्रार्थज्ञाने कुतो न स्याद्ब्रह्मापरोक्ष्यमिति वाच्यं, ब्रह्मलोककामादिप्रतिबन्धरहितादेव शास्त्रार्थज्ञानाद्ब्रह्मापरोक्ष्यमिति सिद्धान्तात् ; यथा मणिसमवधानादिप्रतिबन्धरहितादग्नेरेव दाहोदयः । तस्मात्परोक्षमपरोक्षं वा ब्रह्मविदं मुमुक्षुरुपसर्पेत् ।

ननु निष्कामस्यैव ब्रह्मविद्यायामधिकारान्मुमुक्षुत्वस्य कथमधिकारिविशेषणतेत्यत आह सूत्रकारः—अत इति । मोक्षकामस्याकामत्वादित्यर्थः । ‘अहङ्कारचिदात्मानावेकीकृत्याविवेकतः । इदं मे स्यादिदं मे स्यादितिच्छाः कामशब्दिता’ इत्यविवेकमूलकेच्छानामेव काम-

त्वेन विवेकमूलकमोक्षेच्छाया अकामत्वात् । अतएव तत्स्वविदो भिक्षादिकामोऽप्यकामएव- अवन्धकत्वात् ।

ननु 'मिथ्यते हृदयग्रन्थिरिच्छन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे' इति श्रुतेर्ब्रह्मज्ञानादेव कामक्षयः, निष्कामस्यैव ब्रह्मविद्याधिकार इत्यन्योन्याश्रयदोषः ; नच हृदयग्रन्थिः कामो नेति वाच्यं, कामग्रन्थिस्वरूपेण व्याख्यातावाक्यशेषत इति विद्यारण्यवचनादत आह सूत्रकारः—अत इति । स्वर्गादिकामरहितस्य ब्रह्मविद्यायामधिकारः, ब्रह्मणि दृष्टे तु अहङ्कारचिदात्मनोरेकीकरणस्य नाशात्ससूलं कामनाश इति नान्योन्याश्रयः; ब्रह्मज्ञानात्प्राक्कामस्य निर्मलं नाशाभावात्तादृशनाशस्य ब्रह्मज्ञानसाध्यत्वात्कामनाशमात्रस्य ब्रह्मविद्याधिकारसम्पादकत्वाच्चेत्यतश्शब्दार्थः ।

ननु 'सोऽनन्तोऽन्तकरः कालोऽनादिरादिकृदव्ययः, जने जनेन जनयन्मारयन्मृत्युनान्तक'मिति भागवतात्काल एव ब्रह्म । तद्विशेषविज्ञानार्थं ज्योतिषमेवाध्येतव्यमत आह सूत्रकारः—अत इति । कालस्य दृश्यत्वाज्जन्यत्वात्सविशेषत्वात्परमार्थदशायामभावेन सान्तत्वाद्भयहेतुत्वेन दुःखरूपत्वाच्च न ब्रह्मत्वं, कलनात्मिका काचनेश्वरशक्तिर्हि कालः मायामयत्वान्मिथ्यैव । यदि तु नित्योऽनन्तोऽनादिश्च काल इत्याग्रहस्तर्हि ब्रह्मणो नामैव काल इति- कलयति जानातीति काल इति व्युत्पत्त्या ब्रह्मवाचित्वात्तस्य ।

ननु कर्मैव ब्रह्मेत्यत आह सूत्रकारः—अत इति । यदि कर्म क्रिया यदि वा अपूर्वमुभयथापि जन्यं जडमनित्यं मिथ्यैवेति न कर्म ब्रह्म; कर्मणः फलदानश्रवणं तु निमित्तमात्रत्वप्रयुक्तं; कर्म हि निमित्तीकृत्य प्राणिनां सुखादिकमीश्वरः प्रदत्ते ।

ननु कालकर्मस्वभावादिसापेक्षस्सन्नेवेश्वरस्सृष्ट्यादिकं करोती-
त्यस्वतन्त्रएवेश्वर इति कथं तस्य ब्रह्मत्वं ? कथं वा ईश्वरस्यैवाविद्यमानं
ब्रह्मत्वं जीवस्य ? कथं वा तदर्थोऽयं ब्रह्मविचारोऽत आह सूत्रकारः—
अत इति । स्वतन्त्रं ब्रह्मैव जीवेशभावमापद्यते उपाधिवशादिति
जीवेशयोर्ब्रह्मत्वे कापि न विप्रतिपत्तिः; नापि कालादिसापेक्षत्वमात्रे-
णेश्वरस्य स्वातन्त्र्यहानिः- दण्डचक्रादिसापेक्षस्यापि कुलालस्य घटसृष्टौ
स्वातन्त्र्यदर्शनात् । जीवेश्वरविशेष्यभूतचैतन्यमात्रस्य सृज्यत्वस्रष्टृत्वादि-
धर्माभावाच्च । अपि च ईश्वरः कालादीन्नापेक्षते, किंतु तदाश्रितमायैव
कालादीनपेक्ष्य सृष्ट्यादिसङ्कल्पवती भवति- मायाधर्मत्वात्सङ्कल्पस्य,
मनोधर्मवत् । नच जडायाः कथं सङ्कल्प इति वाच्यं, चैतन्याभास-
साहित्येनाजडत्वान्मायायाः ।

ननु 'अम्ब! त्वद्दर्शनान्मुक्तिर्न जानै स्नानजं फल'मिति वचना-
त्परमं पवित्रं मुक्तिदायकं च गङ्गाजलमेव संसेव्यं मुमुक्षुणेत्यत आह
सूत्रकारः—अत इति । आत्मैक एव परं पवित्रं वस्तु- यदाभासवशा-
देव देहस्यापि पवित्रत्वलाभः; नहि आत्माभासरहितं देहं गङ्गाजलं
बहुदिनैरपि पवित्रं कर्तुमीष्टे; सचिदाभासदेहसम्बन्धादेव केशनखानामपि
पवित्रत्वसिद्धिः- छिन्नकेशनखानामपवित्वदर्शनात्; गङ्गाजलस्याप्या-
त्माभासवद्देहसम्बन्धवशादेव पावनत्वलाभः- विष्णुपादोद्भवत्वाच्छिव-
शिरोधृतत्वाच्च खलु गङ्गायास्तादृशवैभवलाभः । इयं च गङ्गा न मनः
पावयितुमीष्टे- मनःपूतेशशमादिसाध्यत्वात्परन्तु देहशुद्धिं विधत्ते; सापि
देहशुद्धिर्भ्रान्तिमात्रमेव- अस्थिमेदोमांसपुरीषादिमयस्य देहस्य चण्डाल-
स्पृष्टघटस्येव जलसेकाच्छुद्ध्ययोगात्, एतदशुचिदेहस्पर्शप्रयुक्ताशौचस्य

गङ्गाजलानिवर्त्यत्वाच्च । तद्ध्याशौचं देहविलक्षणात्मज्ञानादेव निवर्तते—
देहे अहंममाभिमानप्रयुक्तत्वाद्देहस्पर्शस्य । तस्मात्परं पवित्रं ज्ञानमेव—
आत्मविषयकत्वात् । आत्माहि परं पवित्रमतएव ज्ञानमेव मुक्तिप्रदं—
सर्वाशुद्धिनिवर्तकत्वात्; अज्ञानकृता ह्यशुद्धिस्सर्वापि जीवस्य । ज्ञाना-
दज्ञाननिवृत्तौ कथमशुद्धिसत्त्वम् ? तस्मान्न गङ्गासेवया मोक्षलाभः,
स्वर्गादिकं तु भविष्यति 'स्वर्गारोहणसोपाना'मिति दर्शनादिति ।

ननु ज्ञानादेव मुक्तिरिति न नियमः, शिशुपालदन्तवक्त्रयो-
र्वैरादपि श्रीकृष्णसायुज्यस्य जातत्वादत आह सूत्रकारः—अत इति ।
जयविजययोस्सनकादिशापवशाद्भुवि जन्मलयमनुभूय पश्चाद्वैकुण्ठं गतयो-
स्सायुज्यस्यानवकाशात्, जयविजयावेव हि शिशुपालदन्तवक्त्रौ । नच
श्रीकृष्णे तयोस्तेजस्संक्रान्तमिति वाच्यं, यदि जीवस्तेजोरूपस्यात्तर्हि
तत्संक्रान्तिस्स्यात्, जीवो ह्यरूपः । नच लिङ्गशरीरस्य तैजसत्वा-
ल्लिङ्गिनोस्तयोरासीत्सायुज्यमिति वाच्यं, लिङ्गसत्त्वे सायुज्यासम्भवाल्लिङ्गं
हि भेदकं जीवेशयोः; नच श्रीकृष्णे प्रवेशानन्तरं तयोर्लिङ्गं छिन्नमिति
वाच्यं, लिङ्गच्छेदं विना श्रीकृष्णे तयोः प्रवेशस्यैवासम्भवात्, नहि घटेऽ-
नष्टे घटाकाशो महाकाशे प्रविशेत्; अपिच श्रीकृष्णस्य व्यापित्वेन
शिशुपालादिदेहान्तरेव श्रीकृष्णे शिशुपालादिजीवप्रवेशस्यादिति देहा-
द्वहिर्निर्गमनमपि व्यर्थमेवेति शिशुपालादीनां सायुज्यमप्रमाणमेव ।

ननु ज्ञानाच्च मुक्तिः किं त्वीश्वरसङ्कल्पादेवेत्यत आह सूत्र-
कारः—अत इति । अहमेनं संसारान्मोचयेयमितीश्वरसङ्कल्पः किं
निर्निमित्त उत सनिमित्तः ? आद्ये- निर्निमित्तादेवाहमेनं मुक्तं संसार-
येयमिति सङ्कल्पादीश्वरस्य पुनर्बन्धस्यान्मुक्तस्येति न मुक्तेरपुनराव-

तित्वम् । द्वितीये- निमित्तं वक्तव्यम् । नच भक्तिरेव निमित्तमिति वाच्यं, भक्तिर्भजनं किं ज्ञाननिष्ठारूपमुत कर्मयोगरूपं ? यद्वा ध्यानयोगरूपम् ? नाद्यः- ज्ञाननिष्ठस्य जीवेश्वरादिद्वैताभावेन कथंपुनरीश्वरसङ्कल्पसत्त्वम् ? न द्वितीयः- कर्मयोगस्य विविदिषाजनकत्वेनेश्वरसङ्कल्पाजनकत्वात् । नान्त्यः- आत्मस्वरूपचिन्तनात्मकध्यानयोगावस्थितस्य दृष्ट्या आत्मभिन्नेश्वरस्यैवाभावात् ; अपि च कर्मादिभिराराधितस्येश्वरस्य जायमानस्सङ्कल्पः पुरुषं ज्ञानप्रदानद्वारैव मोचयति संसारान्न तु साक्षात्- अधिष्ठानयाथार्थ्यज्ञानंविना आरोप्यभ्रमानिवृत्तेः । अतएव ज्ञानादेव मुक्तिरिति घण्टाघोषः । नचायोध्यापुरवासिजनं सर्वमपि विनैव ज्ञानं रामचन्द्रः परमं पदं निनायेति किं ज्ञानेनेति वाच्यं, रामचन्द्रेण ते सर्वे वैकुण्ठमेव नीता नतु कैवल्यमिति । नहि सर्वव्यापिब्रह्मलक्षणं कैवल्यं केनचित्कश्चिन्नीयते, तथात्वे सर्वव्यापित्वस्यैव भङ्गप्रसङ्गात् ; नहि रामचन्द्रस्स्वयं वैकुण्ठं गच्छन् स्वजनं कैवल्यं प्रापयामासेति वक्तुं शक्यते । तस्मादीश्वरसङ्कल्पो ज्ञानं प्रत्येव हेतुर्न तु कैवल्यस्य । अत्रायं क्रमः- कर्मयोगादिना तोषितस्येश्वरस्यानुग्रहात्पुरुषस्य ज्ञाननिष्ठायां प्रवृत्तिः, ततो ज्ञानप्राप्तिस्ततो विदेहकैवल्यमिति, 'ईश्वरानुग्रहादेव पुंसामद्वैतवास'नेति वचनात् । अतो ज्ञानेतराणि सर्वाण्यपि मुक्तिप्रति बहिरङ्गसाधनान्येव ।

ननु 'जातस्य हि ध्रुवो मृत्यु'रिति शास्त्रात्कस्मिंश्चित्काले जातस्य लिङ्गस्य देहस्येव कालान्तरे भङ्गस्यादेवेति किं ज्ञानेनेत्यत आह सूत्रकारः—अत इति । लिङ्गस्य ज्ञानादेव भङ्गो नतु कालात्प्रलयेऽपि लिङ्गसत्त्वदर्शनात् ; भवतु वा कालालिङ्गभङ्गो न तावता

तवेष्टसिद्धिः । नहि कालः कारणान्तरं विना स्वयमेव कंचिन्नाश-
यितुमीष्टे, देहादेरपि रोगादिनैव प्रारब्धावसानकाले मृत्युर्न तु काल-
मात्रात्, कालो ह्यदृष्टादिवन्निमित्तकारणं कार्यमात्रं प्रति; तस्माद्ज्ञाना-
देव काले लिङ्गभङ्गः ।

ननु ज्ञानिनोऽपि प्रारब्धावसानकालएव लिङ्गभङ्ग इति कथं
भोक्षस्याद्वितीयत्वं सत्त्वात्कालस्येत्यत आह सूत्रकारः — अत इति ।
यावद्विङ्गमस्ति तावदेव कालोऽस्ति, यदा तु लिङ्गभङ्गस्तदैव कालस्यापि
भङ्गएव; तस्माद्ब्रह्मदृष्ट्यैव शुकादिमुक्तिकालसत्त्वं नतु मुक्तदृष्ट्या ।
एतेन सृष्टेः प्राक्कालेऽपि नाद्वितीयब्रह्मसिद्धिः कालस्य सत्त्वादिति
शङ्का प्रत्युक्ता— ब्रह्मदृष्ट्यैव प्राक्काल इत्युक्तत्वात् । श्रुत्या कालाभावे
पुरेत्युक्तिः कालवासनया युतं शिष्यं प्रत्येवेति विद्यारण्यवचनात् ।

ननु परमार्थदशयां किं द्वैतमस्ति वा नवा ? आद्ये- अद्वैता-
सिद्धिः ; द्वितीयेपि सैव, द्वैताभावस्य सत्त्वात् । अभावो हि पदार्थः,
द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाभावास्सप्त पदार्था इति न्यायशास्त्रात् ;
अभावपदार्थाभावे अभावशब्दस्य निर्विषयत्वापत्तेः । घटाभावः पटाभाव
इत्यादिसर्वव्यावहारलोपप्रसङ्गान्नञोऽप्यविषयत्वापत्तेश्चेत्यत आह सूत्र-
कारः— अत इति । अभावस्य सत्ता नास्ति भावाभावयोर्विरोधे नाभा-
वस्य सत्ताऽयोगात्, अभावोऽस्तीति प्रतीत्यभावाच्च । प्रतियोगिसत्तया
सत्तावत्त्वे नाभावस्यास्वतन्त्रपदार्थत्वं, घटाभावोऽस्तीति प्रतीतिसत्त्वात् ।
अभावस्याधिकरणस्वरूपत्वादूद्वैताभावो ब्रह्मैव, केवलाभावस्यासत्त्वेऽपि
सप्रतियोगिकाभावस्य सत्त्वादभावस्य नञ्शब्दस्य वा न निर्विषयत्वम् ।
अद्वैतु घटाभावो न भूतलस्वरूप इत्यभिनिवेशस्तर्हि शशशृङ्गवच्छून्यरूप-

एवेतीष्यताम् ; नच शून्येनापि सद्वितीयत्वं ब्रह्मण इति वाच्यं, शून्यस्य शून्यत्वादेव ब्रह्मणस्सद्वितीयत्वजननासमर्थत्वात् । यदि शून्यं स्वयमस्ति तर्हि अन्यस्य स्वेन सद्वितीयत्वं जनयेत्, नतु स्वयमस्ति- शून्यस्य सत्तायोगात्सत्तावतश्शून्यत्वायोगाच्च । नहि शशशृङ्गस्यास्तित्वं, नापि सतः पशुशृङ्गस्य शून्यत्वं; तस्मात्सिद्धमेकमेवाद्वितीयं सच्चिदानन्दं ब्रह्म वेदान्तशास्त्रस्य विषयभूतं फलभूतं च । एवमतश्शब्दस्य मितमतिनापि शताधिकार्था मया दर्शिताः, बुद्धिमद्भिरितोपि बहव ऊह्याः । नचानन्दाश्रमिणा वर्णकचतुष्टयमेव दर्शितमिति वाच्यं, किं तस्यैव मुखे जातस्सूर्योदयः ? यद्वा ग्रन्थविस्तरभयेन सहि मार्गं प्रदर्शितवान् दिङ्मात्रेण । न तावता चत्वार एवार्था इति नियन्तुं शक्यते; सर्वस्यापि शारीरक-मीमांसाशास्त्रार्थस्य वृक्षस्थानीयस्य बीजभूते सूत्रेऽस्मिन् सूक्ष्मरूपेण तत्त्वमुचितं हि । अत एव सूत्रकारोऽत इति सामान्याकारेण निर्दिष्टवान्, नतु हेतुविशेषवाचिपदमुपन्यस्तवान् । मया च दर्शिता अर्थास्सूत्रतद्भाष्यस्पर्शिन एवेति नैषामप्रामाण्यं, नापि वैयर्थ्यं । विस्तरेण भाष्यादावुक्तानामेषां अंशानां संग्रहेण मयोक्तत्वे प्रतिपत्तृणां सौकर्यस्य प्रयोजनत्वात् । त एवार्थाः पुनस्संग्रहेण प्रदर्श्यन्ते- प्रतिपत्प्रतिपत्ति-सौकर्यातिशयार्थम् । तथाहि—

१ संसारस्याभ्यासपूर्वकत्वात् ।

२ उत्तमाधिकारिणो वेदान्तविचार एवाधिकारात् ।

३ कर्मणा मोक्षाभावात् ।

४ समुच्चयस्य युगपदेकपुरुषानुष्ठेयत्वासम्भवात् ।

५ शमादिमतोऽधिकारिणश्चित्तशुद्धिसत्त्वात् ।

- ६ मुमुक्षोर्ज्ञानादेव कृतकृत्यत्वसिद्धेः ।
- ७ भक्तेस्साक्षान्मोक्षहेतुत्वाभावात् ।
- ८ भिन्नात्मज्ञानस्य भ्रमत्वात् ।
- ९ ईश्वराद्भिन्नोऽहमिति ज्ञानस्य भयहेतुत्वात् ।
- १० अर्चाभजनस्य मोक्षाहेतुत्वात् ।
- ११ शास्त्रान्तराध्ययनेन ब्रह्मात्मज्ञानालाभात् ।
- १२ नित्याप्तस्याप्यज्ञातस्य ब्रह्मणः प्राप्तेः पुरुषार्थत्वात् ।
- १३ ज्ञानाग्निना सर्वकर्मभस्मीभावात् ।
- १४ यावद्देहपातं सतोऽपि तत्त्ववित्संसारस्य दग्धपटवदबन्धकत्वात् ।
- १५ तत्त्वविदस्संसारस्यैवाभावात् ।
- १६ प्रारब्धफलभोगस्य बुद्धिकर्तृकत्वेनात्मनस्तद्भोगाभावात् ।
- १७ कर्मफलस्य क्षयिष्णुत्वसातिशयित्वादिदोषभ्रस्तत्वात् ।
- १८ मोक्षस्यैव नित्यनिरवद्यनिरतिशयसुखरूपत्वात् ।
- १९ ज्ञाननिष्ठाया एव जनार्दनसेवात्वात् ।
- २० महेश्वरभजनस्य चित्तशुद्ध्यर्थत्वात् ।
- २१ हिरण्यगर्भपदस्य नित्यनिरवद्यनिरतिशयसुखरूपत्वाभावात् ।
- २२ आदित्यस्य कार्यत्वेन जीवत्वात् ।
- २३ निरीश्वरसाङ्ख्यमतस्याप्रमाणत्वादयुक्तत्वाच्च ।
- २४ मोक्षस्य भावत्वेन दुःखध्वंसरूपत्वाभावात् ।
- २५ शून्यस्य सत्ताऽयोगात्प्रतीत्ययोगाच्च ।
- २६ अचलमतस्य दुष्टत्वात् ।
- २७ साधनचतुष्टयसम्पन्नैरेव ब्रह्मविचारस्य कर्तव्यत्वात् ।

- २८ कृत्स्नस्य जगतो विशिष्य ज्ञातुमशक्यत्वात् ।
- २९ ब्रह्मज्ञानेन जगद्ज्ञानलाभात् ।
- ३० महावाक्यगततदादिपदार्थस्य वेदान्तवाक्यैरेव ज्ञातव्यत्वात् ।
- ३१ स्फोटब्रह्मकल्पनस्य गौरवादप्रमाणत्वाच्च ।
- ३२ परमाणूनां जगत्कारणत्वाभावात् ।
- ३३ स्वभावस्य स्वंप्रति कारणत्वायोगात् ।
- ३४ आकाशस्य सादित्वेनानित्यत्वात् ।
- ३५ प्राणस्य कार्यत्वेनाब्रह्मत्वात् ।
- ३६ ब्रह्म गमयतीति श्रुतिगतब्रह्मशब्दस्य कार्यब्रह्मत्वचित्वात् ।
- ३७ सूक्ष्मबुद्धिविषयत्वाद्ब्रह्मणः ।
- ३८ विदुषामात्मत्वेऽप्यविदुषां दूरस्थत्वेन जिज्ञासितत्वोपपत्तेर्ब्रह्मणः ।
- ३९ शास्त्रस्याखण्डाकारवृत्तिजनने विनियोगात् ।
- ४० सन्निकृष्टविषयकशास्त्रस्यापरोक्षज्ञानजननस्वभावात् ।
- ४१ अनुमानस्याप्रतिष्ठितत्वात् ।
- ४२ कार्यलिङ्गकानुमानेनेश्वरसिद्धावपि प्रत्यगभिन्नब्रह्मासिद्धेः ।
- ४३ शास्त्रैकप्रमाणकस्यापि ब्रह्मणो नित्यापरोक्षत्वात् ।
- ४४ सिद्धेऽप्यद्वैते असिद्धत्वभ्रमेण साध्यत्वस्य सत्त्वात् ।
- ४५ एकस्मिन्नपि ब्रह्मवस्तुनि भ्रान्त्या जीवेश्वरादिद्वैतसत्त्वात् ।
- ४६ उपनिषदामखण्डाकारवृत्तिज्ञानजनकत्वेन क्रियार्थत्वात् ।
- ४७ अक्रियार्थत्वेऽप्युपनिषदामज्ञातार्थज्ञापकत्वेन प्रमाणत्वात् ।
- ४८ प्रमातुरेव साक्षित्वात्, साक्षिण एव ब्रह्मत्वात् ।
- ४९ पुरुषस्योभयात्मकत्वात् ।

- ५० ऋणत्वयापाकरणस्यानपेक्षितत्वात् ।
 ५१ अपुत्रत्वस्य मोक्षाप्रतिबन्धकत्वात् ।
 ५२ सन्न्यासस्य विहितत्वात् ।
 ५३ ऋतौ भार्यामुपेयादिति विधेः परिसङ्ख्यारूपत्वात् ।
 ५४ फलत्यागस्य साक्षान्मोक्षहेतुत्वात् ।
 ५५ ज्ञानस्य सर्वकर्मसन्न्यासपूर्वकत्वात् ।
 ५६ भस्मलेपादेशशरीरशुद्ध्यर्थत्वेन मोक्षाहेतुत्वात् ।
 ५७ भिक्षटनादेरकर्मत्वात् ।
 ५८ ब्रह्मण आपाततः प्रसिद्धत्वात् ।
 ५९ मुक्तेस्त्वप्रकाशानन्दरूपत्वेन पाषाणतुल्यत्वाभावात् ।
 ६० स्फुरतोऽपि निजानन्दस्य माययाऽऽवृतत्वात् ।
 ६१ ब्रह्मण्यज्ञानसत्त्वात् ।
 ६२ ब्रह्माकारवृत्तेरज्ञानविरोधित्वात् ।
 ६३ परमार्थतत्सर्वाभावेऽपि यावध्यवहारं सर्वस्य सत्त्वात् ।
 ६४ मुक्तदृष्ट्या सर्वद्वैताभावात् ।
 ६५ प्रतिपुरुषमज्ञानभेदात् ।
 ६६ काशीमरणादिना मुक्त्यभावात् ।
 ६७ नारायणनामोच्चारणमात्रेण मुक्त्यभावात् ।
 ६८ ब्रह्मसाक्षात्कारसमकालमेव मुक्तिलाभात् ।
 ६९ तत्त्वविदः प्राणोत्क्रमणाभावात् ।
 ७० ब्रह्मविचारस्य नियतफलत्वात् ।
 ७१ अपूर्वफलत्वेऽपि प्रवृत्तिदर्शनात् ।

- ७२ ब्रह्मात्माभेदनिश्चयपर्यन्तं ब्रह्मविचारस्य कर्तव्यत्वात् ।
 ७३ ईश्वरे स्वस्मिन् पुरुषस्य जीव इति ज्ञानस्य भ्रमत्वात् ।
 ७४ प्रत्यक्षेणागमस्याबाधितत्वात् ।
 ७५ दानस्य मिथ्याज्ञानपूर्वकत्वेन मोक्षाहेतुत्वात् ।
 ७६ सत्यवादस्य स्वर्गहेतुत्वात् ।
 ७७ औपनिषदवादस्यैव सत्यवादत्वात् ।
 ७८ तपस आलोचनार्थकस्य ब्रह्मविचाररूपत्वात् ।
 ७९ योगेन ब्रह्मसाक्षात्काराभावात् ।
 ८० ब्रह्मविचारसाधनसाध्यभूतनित्यानित्यवस्तुविवेकयोर्भेदात् ।
 ८१ ब्रह्मविदस्सत्त्वात् ।
 ८२ ब्रह्मात्मकद्वैतत्वात् ।
 ८३ द्वैतव्यवहारयोरन्योन्याश्रयस्यादुष्टत्वात् ।
 ८४ परमार्थदशाया अपि ब्रह्मणि कल्पितत्वात् ।
 ८५ ब्रह्मणस्सर्वकल्पनाधिष्ठानत्वेनाकल्पितत्वात् ।
 ८६ तत्त्वविदश्शिष्योपदेशस्य कर्तव्यत्वात् ।
 ८७ शिष्योपदेशस्य भोजनादिवदकर्तव्यशेषत्वात् ।
 ८८ मतान्तरप्रतिषेधं विनाऽद्वैतस्याप्रतिष्ठितत्वात् ।
 ८९ तत्त्वविदूद्दृष्ट्या शत्रोरेवाभावात् ।
 ९० मुखप्रसादादिना तत्त्वविदो विविच्य सुग्रहत्वात् ।
 ९१ मोक्षकामस्याकामत्वात् ।
 ९२ ब्रह्मज्ञानसाधनसाध्यभूतकामनाशयोऽसमूलत्वनिर्मूलत्वाभ्यां

९३ कालस्य दृश्यत्वादिना अब्रह्मत्वात् ।

९४ कर्मणो मिथ्यात्वात् ।

९५ जीवेश्वरविशेष्यभूतचैतन्यस्य स्रष्टृत्वाद्यर्थे कालाद्यपेक्षाऽभावात् ।

९६ मायाया एव कालादिसापेक्षत्वात् ।

९७ गङ्गाजलस्य मुक्त्यदायकत्वात् ।

९८ शिशुपालादीनां श्रीकृष्णवैरादिना सायुज्यालाभात् ।

९९ ईश्वरसङ्कल्पस्य साक्षान्मुक्त्यहेतुत्वात् ।

१०० कालालिङ्गभङ्गाभावात् ।

१०१ मुक्तदृष्ट्या कालाभावात् ।

१०२ द्वैताभावस्य ब्रह्मरूपत्वात् । इति ।

अथातो ब्रह्मसेत्येतत्सूत्रगतस्याथशब्दस्य मङ्गलमर्थ इति केचित् । तन्न, अथशब्दप्रयोगस्यैव मङ्गलत्वं, न त्वथशब्दस्य मङ्गलार्थबोधकम् । नहि मङ्गलं भूयादित्यस्मिन्नर्थे अथ भूयादिति केपि प्रयुज्यते । धर्म-जिज्ञासानन्तरमिति परे; तच्चायुक्तं- धर्मजिज्ञासाब्रह्मजिज्ञासयोर्दण्डघटयो-रिव कारणकार्यभावाभावात्, धर्मजिज्ञासां विनापि ब्रह्मजिज्ञासायां प्रवृत्ति-सम्भवात् । अत इत्यस्य कर्माधिगमाद्धेतोरिति रामानुजः, तदसत्—कर्माधिगमब्रह्माधिगमयोर्हेतुहेतुमद्भावाभावात् । ब्रह्मजिज्ञासेत्यस्य ब्रह्मा-धिगमः कर्तव्य इति रामानुजः, तदसत्—ज्ञानस्याकर्तव्यत्वात्, सन्प्रत्ययप्रयोगस्य वैयर्थ्याच्च इति ।

॥१॥

जन्माद्यस्य यतः—किं लक्षणकं तद्ब्रह्म यद्विचार इह प्रसक्त इत्यत आह—जन्माद्यस्य यत इति । ब्रह्मणस्तटस्थलक्षणमिदं- जग-ज्जन्मादीनां ब्रह्मस्वरूपत्वाभावात् ; यस्त्वरूपानन्तर्भूतत्वेन तटस्थं सल्लक्ष-

यति तत्तटस्थलक्षणं, यथा काकवद्देवदत्तस्य गृहमित्यत्र काकवत्त्वं देव-
दत्तगृहस्य तटस्थलक्षणं गृहस्वरूपे काकस्यानन्तर्भावात्, यथा वा पृथिव्या
गन्धवत्त्वम् । नहि गन्धः पृथिव्यास्वरूपं, किंतु गुणएव । स्वरूपमेव
लक्षणं स्वरूपलक्षणं; तच्च ब्रह्मणस्सच्चिदानन्दम् । यद्वा—

ननु ब्रह्मणि विज्ञाते सर्वं विज्ञातं भवतीति श्रूयते, तत्कथमत
आह—जन्माद्यस्य यत इति । एतेन ‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्र’ह्मेति
स्वरूपलक्षणे वक्तव्ये किमिति तटस्थलक्षणमुक्तवानाचार्य इति शङ्का
समाधापिता । अथवा ब्रह्मणस्सत्यत्वाद्ब्रह्मविचारः कर्तव्य इत्युक्तं, कस्मा-
द्धेतोस्सत्यत्वं ब्रह्मणोऽत आह—जन्माद्यस्य यत इति । सर्वकार-
णत्वाद्ब्रह्म सत्यं; ब्रह्मज्ञानाच्च सर्वज्ञानमिति वक्तुं द्वितीयसूत्रं प्रवृत्तमिति
भावः । जन्म आदिर्यस्य तज्जन्मादि जन्मस्थितिभङ्गं, समाहारत्वादेकत्वम् ।
सृष्टिस्थितिलया इत्यर्थः । अस्य जगतो यतो भवन्तीति शेषः । तद्ब्रह्मेति
वाक्यशेषः । ‘यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति,
यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्ब्र’ह्मेति श्रुतेः । जगत्सृष्टिस्थितिलयकारणत्वं
ब्रह्मणो लक्षणं । यद्यपि जगत्सृष्टिकारणत्वं, जगत्स्थितिकारणत्वं, जगल्लय-
कारणत्वं चेति त्रीण्यपि प्रत्येकं ब्रह्मणो लक्षणमिति वक्तुं शक्यं; तथापि
सृष्टिकारणाद्ब्रह्मणस्स्थितिकारणस्य स्थितिकारणालयकारणस्य च भेद
इति कश्चन मन्येतेति तद्वारणाय सृष्ट्यादिलयकारणत्वमुक्तम् । यत
इत्यस्य यस्मादिति येनेति यस्मिन्निति च त्रैधार्थः; सार्वविभक्तिकतसिला
निर्देशात्, श्रुत्यनुसाराच्च । तथाच यस्मादुपानाज्जगज्जायते, येन
रक्ष्यते, यस्मिन्लीयते तद्ब्रह्मेति सिद्धम् । अनेन च जगदुपानत्वं ब्रह्मणो
लक्षणमिति फलितं; कार्यस्य घटादेः जन्मस्थितिलयाधारभूता कारणं

मृत्तिकैवेति दर्शनात् । घटाद्युपादानं हि मृत् । यद्येवं घटंप्रति मृत्तिकेव जगत्प्रति ब्रह्मोपादानमेव स्यात्तर्हि जगन्निमित्तकारणमन्यत्स्यात्कुलालवत्, ततश्च ब्रह्मैकमेव जगत्कारणमिति नियमो न सिद्ध्येदत आह—यत इति । निमित्तार्थे पञ्चमी चेयम् । यतश्च यस्मान्निमित्तमूपादान-भूताच्च ब्रह्मणस्सकाशादस्य जन्मादि तद्ब्रह्मेत्यर्थः । तत्सृष्टेति श्रुत्यन्तरे ब्रह्मणो निमित्तकारणत्वस्यापि श्रवणादिति भावः । नच कथमेकस्यैव ब्रह्मण उभयविधकारणत्वमिति वाच्यं, ब्रह्मैव स्वात्मानं जगद्रूपेण मायया जनयामासेति सिद्धान्तात् । 'सच्च त्यच्चाभव'दिति श्रुतेः । मायावच्छिन्नस्य ब्रह्मण ईश्वरस्य उभयविधत्वं सम्भवतीति भावः । न चाविकारि-ब्रह्मणः कथं जगद्भावापत्तिरिति वाच्यं, माययेत्युक्तत्वात् ।

ननु अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति प्रकृतस्य मुक्तप्राप्यस्य ब्रह्मणो निर्मायस्य ज्ञेयस्य लक्षणप्रणयनं विहाय किमिति जगत्कर्तुरीश्वराख्यस्य मायाशबलस्य ब्रह्मणो लक्षणप्रणयनं जन्माद्यस्य यत इति चेत् उच्यते—यदेव जगज्जन्मादिकारणं तदेव वस्तुतो निर्मायत्वेन मुक्तप्राप्यं, नतु तद्विन्नमिति वक्तुमेवमुक्तत्वात् ; 'अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्चयत' इति हि सम्प्रदायः । न चेश्वरस्यैव तटस्थलक्षणमिदमिति कथं ब्रह्मण इत्युक्तमिति वाच्यमीश्वरस्यैव वस्तुतो ब्रह्मत्वात् ; यदीश्वरतटस्थ-लक्षणं तद्ब्रह्मतटस्थलक्षणमेव । यद्वा यतः यस्मिन्नधिष्ठाने मायया जगज्जन्मादि क्रियते तद्ब्रह्मेति ब्रह्मण एवेदं लक्षणं- जगज्जन्मादिकारण-मायाधिष्ठानत्वादिति । अस्मिन्पक्षे जीवेश्वरयोरपि ब्रह्मणि मायया कल्पितत्वमेव, 'जीवेशावाभासेन करो'तीति श्रुतेः ।

ननु एवं जगद्रूपकार्यं प्रति मायाया एव परिणामित्वेनोपा-

दान्तत्वं, हेतुत्वेन निमित्तत्वं चेति प्रकृतसूत्रं मायालक्षणमेवेति चेन्मैवम्—
 मायाया द्वारकारणत्वेन प्रधानकारणत्वं ब्रह्मण एवेति तादृशमायाया
 अपि ब्रह्मैवाधिष्ठानत्वेन प्रधानकारणमिति च । नच जडाया मायायाः
 परिणामित्वमस्तुनाम, कथं निमित्तत्वमिति वाच्यं, साभासत्वान्मायाया
 न जडत्वमिति । अथ वा जीव एव स्वाविद्यया ब्रह्मणि जगत्सृष्ट्यादि
 करोतीति जीव एव जगत्कारणं, सच ब्रह्मणि कल्पित एवेश्वरवदिति
 जगत्कारणजीवाधिष्ठानं ब्रह्मैव जगत्कारणम् । एवं जगत ईश्वरकर्तृकत्वे
 जीवकर्तृकत्वे मायाकर्तृकत्वे वा जीवेश्वरमायाजगतां चतुर्णामपि ब्रह्मा-
 धिष्ठानकत्वादारोप्यत्वेन सर्वस्यापि परमं कारणं ब्रह्मैवेति सिद्धम् ।
 वस्तुतस्तु ब्रह्मैव मायावच्छिन्नत्वेनेश्वरीभूतं सज्जगतोऽभिन्ननिमित्तोपा-
 दानकारणं भवतीति मतमेव साधु- जीवस्य कार्योपाधिकस्य जग-
 त्कारणत्वायोगात्, मुक्तप्राप्यस्य ब्रह्मणो मायाधिष्ठानत्वायोगात्,
 साभासमायाया एवेश्वरपदार्थत्वाच्च; ब्रह्मणो मायावच्छिन्नत्वे सति हि
 मायायास्साभासत्वलाभः । तस्मादीश्वरएव सर्वज्ञत्वादिगुणयोगेन जग-
 त्कारणमिति जन्मादीति सूत्रमीश्वरलक्षणमेव । ब्रह्मैव यावद्व्यवहारमीश्वरः
 परमार्थतस्तु ब्रह्मेति मुक्तप्राप्यो ज्ञेयश्च स एवेश्वरः । यदा जीवस्य मुक्ति-
 स्तदैवेश्वरस्य ब्रह्मत्वं, जीवाज्ञानकृतो हि ब्रह्मणि जीवेश्वरादिसर्वप्रपञ्चः ।
 नचैतावता जगज्जीवकर्तृकमिति भ्रमितव्यं- जीवाश्रयाज्ञानविषयीकृत-
 ब्रह्मकर्तृकत्वाज्जगतः । एवं मायावच्छिन्नब्रह्मकर्तृकमपीदं जगत् माया-
 दृष्ट्या परिणामभूतं, ब्रह्मदृष्ट्या तु विवर्तभूतं- जगतः स्वोपादानमायाव-
 द्यावहारिकत्वात्स्वोपादानब्रह्मवत्पारमार्थिकत्वाभावाच्च । उपादानसम-
 सत्ताककार्यापत्तिः परिणामस्तद्विधमसत्ताककार्यापत्तिर्विवर्त इति विवेकः ।

नचाप्रमाणो विवर्तवाद इति वाच्यं, रज्जुसर्पशुक्तिरजतादिविवर्तानु-
भवस्यैव प्रमाणत्वात् । नच रज्जुशुक्त्यादिषु नानिर्वचनीयसर्परजता-
द्युत्पत्तिरिति वाच्यं, अयं सर्प इदं रजतमित्यनुभवविरोधात् ; नहि
वल्मीकपेटिकादिस्थसर्परजतादेरिदंप्रत्ययविषयता ।

ननु मायावच्छिन्नचैतन्यलक्षणोऽपीश्वर एक एव न सृष्टिस्थिति-
लयत्रयकारणं, किंतु त्रयः ब्रह्मविष्णुवीश्वरनामान इति चेन्मैवम्—
मायायास्सत्त्वरजस्तमस्त्रिगुणात्मिकत्वेन एकस्यैवेश्वरस्य मायानिष्ठगुण-
भेदाद्ब्रह्मादिनामभेद इति ।

ननु न केवलं नामभेदः, किंतु रूपभेदोऽप्यस्ति- चतुर्मुखत्व-
चतुर्भुजत्वत्रिनयनत्वादिरूपभेदसत्त्वादिति चेन्मैवम्—‘अशब्दमस्पर्श-
मरूपमव्ययं अपाणिपादो जवनो ग्रहीते’त्यादिश्रुतिभिर्नीरूपत्वादीश्वरस्य ।
चतुर्मुखत्वाद्याकारवन्तो देहा एव न त्वीश्वरः । नच तत्तद्देहाभिमा-
निनोऽपीश्वरा एवेति वाच्यं, देहाभिमानित्वस्य जीवलक्षणत्वात् ।
तस्मात्सर्वव्यापिमायावच्छिन्नचैतन्यमेवेश्वरस्स चैक एव- मायाया एक-
त्वात् । यद्यपि जीवोऽप्येक एव, तथापि जीवोपाध्यन्तःकरणानां
नानात्वाज्जीवनानात्वं, स चैक ईश्वरो जगत्कारणम् ।

ननु हिरण्यगर्भ एव जगत्कारणं- तस्यैव स्रष्टृत्वादिदर्शनात्पुरा-
णादिष्विति चेन्मैवं, तस्य समष्टिलिङ्गनामकमहत्तत्त्वोपाधिकस्य कार्यो-
पाधिकत्वेन जीवत्वात्, महाभूतस्रष्टृत्वाभावाच्च; महाभूतसत्त्वांशसम्भवं
हि लिङ्गशरीरम् । नच विराट्पुरुषो विष्णुर्जगदीश्वर इति वाच्यं,
तस्य समष्टिस्थूलशरीरात्मकजगदुपाधिकत्वेन कार्योपाधिकत्वाज्जीवत्व-
मेवेति । यद्यपि तत्तच्छरीरावच्छिन्नं चैतन्यमनाद्येव, तथापि तत्तच्छरी-

रावच्छिन्नत्वरूपेण सादीति बोध्यम् । एतेन रुद्रगणपतिकुमारसूर्यादय-
स्सर्वेपि जीवत्वान्न जगत्कारणमिति सिद्धम् । मायाया एकस्याएवाना-
द्युपाधित्वेन तदुपाधिकेश्वरस्यैव सर्वकारणत्वात् । अस्या एव मायाया
अव्याकृतमिति, मूलप्रकृतिरिति, शक्तिरिति च नामानि, प्रथानपर-
माणुस्वभावादीनां जगत्कारणत्वं पूर्वसूत्रव्याख्यानावसरएव निष्कासितम् ।

रामानुजस्तु सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टं ब्रह्म कारणं स्थूलचिदचि-
द्विशिष्टं ब्रह्म कार्यमित्याह, तदसत्—एकस्यैव ब्रह्मणः कार्यकारणभावा-
योगात् । नच विशिष्टयोर्ब्रह्मणोस्तद्योग इति वाच्यं, चिदचिद्विभक्त्या
तयाणां प्रत्येकं वैशिष्ट्येन वा कार्यकारणभावायोगात् । चितंप्रति
चितः अचितंप्रत्यचितः ब्रह्मप्रति ब्रह्मणः विशिष्टंप्रति विशिष्टस्य च
कारणत्वायोगादित्यर्थः । नच स्थूलांश्चिदचिदादीन्प्रति सूक्ष्मं चिद-
चिदादिकं कारणमिति वाच्यं, चिद्विभक्त्योः स्थूलत्वसूक्ष्मत्वलक्षणविकारा-
भावात् । नच स्थूलाचिद्वस्तुप्रति सूक्ष्माचिद्वस्तुनः कारणत्वाद्विशिष्ट-
प्रति विशिष्टस्य कारणत्वमिति वाच्यं, तथासति स्थूलत्वविशिष्टाचितः
सूक्ष्मत्वविशिष्टमचित्कारणमित्येव वक्तव्ये । स्थूलचिदचिद्विशिष्टब्रह्मप्रति
सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टब्रह्म कारणमिति वचनस्य गुरुत्वादयुक्तत्वाच्चाप्रा-
माण्यमेव । नच पिण्डावस्थावतो मृद्द्रव्यस्य घटावस्थावतो मृद्द्रव्यस्य च
कार्यकारणभाववत्सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टस्य ब्रह्मणस्स्थूलचिदचिद्विशिष्टस्य च
ब्रह्मणः कार्यकारणभाव इति वाच्यं, मृद इव ब्रह्मणोऽवस्थावत्त्वानुपपत्तेः,
अवस्थावत्त्वेसति विकारित्वापत्तेः; स्थूलत्वसूक्ष्मत्वयोरचिदवस्थाविशे-
षत्वेनाचिद्द्रव्यस्यैव कार्यकारणोभयावस्थावत्त्वाच्च । तस्मात्स्थूलावस्थ-
स्याचिद्द्रव्यस्यैव सूक्ष्मावस्थमचिद्द्रव्यमेव कारणं, नतु चितो ब्रह्मणो वा

कार्यकारणत्वे इति कथमुच्यते ब्रह्मणः कार्यकारणत्वभाव एकस्यैवा-
विक्रियस्य ? नच स्थूलाचिद्विशिष्टं ब्रह्म कार्यं सूक्ष्माचिद्विशिष्टं ब्रह्म
कारणमित्युक्तेऽपि 'विशेष्यस्य बाधेऽसति विधिनिषेधौ विशेषणमुपसंक्रामत'
इति न्यायेन ब्रह्मणो विशेष्यस्य कार्यकारणभावापत्तिरूपबाधेऽसति विशेषण-
योरेव स्थूलसूक्ष्माचितोः कार्यकारणभावोपसंक्रान्तिरिति वाच्यं, स्थूला-
चितंप्रति सूक्ष्माचित्कारणमित्येव वक्तव्ये दर्शितवक्रमार्गाश्रयणस्य
वैयर्थ्याद्दुष्टत्वाच्च; तत्र चित्पदार्थप्रवेशनस्यातीवायुक्तत्वाच्च; नहि चि-
त्पदार्थस्य स्थूलत्वसूक्ष्मत्वे कार्यत्वकारणत्वे वा स्तः ।

ननु त्वया यन्मायावच्छिन्नमित्युच्यते तदेवास्माभिस्सूक्ष्मचिद-
चिद्विशिष्टमित्युच्यते- मायाया एवाचित्त्वान्मायायां प्रलये निलीय चितां
वर्तमानत्वाच्च; यच्च त्वया जगदित्युच्यते तदेवास्माभिस्स्थूलचिदचि-
द्विशिष्टं ब्रह्मेत्युच्यते- जगतश्चेतनाचेतनात्मकत्वाद्ब्रह्मात्मकत्वाच्च; अतो
न विरोध इति चेन्मैवम्—पिण्डावस्थापन्नमृद्धटावस्थापन्नमृदः कारण-
मितिवन्मायाविशिष्टं ब्रह्म जद्विशिष्टब्रह्मणः कारणमित्युक्तेऽपि पिण्ड-
घटयोरिव- मायाजगतोरेव कार्यकारणभाव आपतितः, ननु मृद इव
ब्रह्मणः । नचेष्टापत्तिः- श्रुतिसूत्रविरोधात् । तथाहि- श्रुतौ- 'यतो वा
इमानि भूतानि जायन्ते' इति यच्छब्देन भूतप्रकृतिं ब्रह्म निर्दिश्य
इमानि भूतानीति तस्माद्भेदेनैव जगन्निर्दिष्टम् । नच तत्रापि इमानि
भूतानीत्यस्य एतद्भूतविशिष्टं ब्रह्म जायत इत्येवार्थ इति वाच्यं,
लाक्षणिकत्वेन तस्यार्थस्य दुष्टत्वात्, अकार्यस्य ब्रह्मणः कार्यत्ववचन-
स्यायुक्तत्वाच्च । एवमात्मन आकाशस्मभूत' इत्यत्रापि भेदेनैवात्मन
आकाशो निर्दिष्टः; न ह्याकाश इत्यस्याकाशविशिष्ट आत्मेत्यर्थः । तथा

सूत्रेपि अस्येतीदंशब्देन ब्रह्मभिन्नं जगदेव निर्दिष्टं- तस्यैव प्रत्यक्षादि-
विषयत्वात् ; नतु जगद्विशिष्टब्रह्मण इत्यर्थः- लाक्षणिकत्वेन दुष्टत्वात्तस्य ।
किंच 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासे'त्यनेन प्रकृतस्य ब्रह्मणः किं लक्षणमित्युक्तौ
जगज्जन्मादिकारणत्वं लक्षणमित्युक्तं सूत्रकारेण, नतु जगद्विशिष्टब्रह्म-
कारणत्वं ब्रह्मणो लक्षणमिति वक्तुं शक्यते- आत्माश्रयदोषात् ; नहि
मृण्मयत्वमात्रेण घटस्य घटविशिष्टमृदः पिण्डविशिष्टमृत्कारणमित्युच्यते,
किंतु घटस्य मृत्कारणमित्येवोच्यते, श्रुत्यापि 'वाचारम्भणं विकारो
नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्य'मिति विकारस्य कार्यस्य घटादिरूपत्वेनास-
त्यत्वं, कारणस्य मृद्द्रव्यस्य सत्यत्वमित्युक्तं, नतु पिण्डाकारमृत्सत्या
घटाकरमृदसत्येत्युक्तम् । अपि च एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रकृत्य
श्रुत्या ब्रह्मज्ञानेन सर्वं ज्ञायत इत्युक्तं, तव मते तन्न सङ्गच्छते- चिदचि-
द्ब्रह्मत्रयज्ञानेन चिदचिद्ब्रह्मत्रयज्ञानमिति तव मतात् । तस्माद्ब्रह्मभिन्नमेवेदं
जगद्ब्रह्मणः कार्यम् । अतएवानृतं वाचारम्भणश्रुतेः; जगद्विन्नमेव ब्रह्म
कारणं जगतस्सत्यमित्यभ्युपगन्तव्यम् ।

ननु यदि मृदस्सकाशाद्धटस्याद्विन्नस्तर्हि ब्रह्मणस्सकाशा-
जगद्विन्नं स्यादिति चेत्, मैवम्—मृद्धटयोरिव ब्रह्मजगतोः परिणाम-
परिणामिभावस्यासत्त्वात् ; नहि निरवयवं निर्विकारं सदैकरूपं ब्रह्म जग-
द्रूपेण परिणमेत् । नच 'सच्च त्यच्चाभव'दिति श्रुतेः परिणमेदेवेति वाच्यं,
विवर्तवादेन श्रुतिसमन्वयात्, मायया सच्च त्यच्चाभवदिति यथा रज्जु-
र्दृष्टाऽविद्यया भवति सर्पः तद्वत् । नचेश्वरस्य मायावच्छिन्नत्वेनेश्वर-
परिणाम एव जगदिति वाच्यं, वस्तुन ईश्वरस्य ब्रह्मत्वेन परिणामित्वा-
योगात्, अन्यथा सविकारित्वेनानित्यत्वापत्तेः; तस्मादीश्वरकर्तृकं जग-

द्विति सिद्धान्तेपि ईश्वराश्रितमायापरिणाम एव जगन्न त्वीश्वरपरिणामः ।
नचैवं जगतोऽपीश्वराश्रितत्वादीश्वराश्रितमायापरिणाम ईश्वराश्रित-
जगदिति वाच्यं, ईश्वराश्रितैव माया यदा जगदाकारेण परिणता तदा
जगतोऽपीश्वराश्रितत्वं सिद्धमेवेति पृथग्वचनस्यायुक्तत्वात् । ईश्व-
राश्रितजगत ईश्वराश्रितमायापरिणामत्ववचनेपि जगत्येव परिणामत्वां-
शान्वयः; न त्वीश्वर इति व्यर्थत्वात्तद्वचनस्य । नचैवं जगत ईश्व-
राश्रिता माया कारणमित्युक्तेऽपि मायायामेव कारणत्वांशान्वयः न
त्वीश्वर इति वाच्यं, केवलमायाया जडत्वेन कारणत्वायोगात्, अभिन्न-
निमित्तोपादानत्वं हि कारणत्वं, नहि जडमायाया निमित्तत्वं सम्भवति ।
नचैवं केवलमायायाः कारणत्वमिव केवलजगतः कार्यत्वमपि न सम्भव-
तीतीश्वराश्रितजगदेव कार्यमिति वाच्यं, मायाया जगद्रूपेण परिणति-
प्रति ईश्वराश्रितत्वमेव प्रयोजकं, नतु जगत ईश्वराश्रितत्वमिति ।
ईश्वराश्रितमायापरिणामत्वादेव जगत ईश्वराश्रितत्वलाभाच्च । तस्मा-
न्मायावच्छिन्नं ब्रह्म जगत्प्रत्येव कारणं, नतु जगद्विशिष्टं ब्रह्मप्रति;
तदेव कार्यं जगत् श्रुत्या निर्दिष्टं—इमानि भूतानीति; इदंशब्दस्य
प्रत्यक्षगम्यमनुष्यादिपरत्वमनुमानादिगम्यदेवादिपरत्वं च; भूतशब्दस्तु
आकाशादिपञ्चभूतानि तज्जन्यदेवमनुष्यतिर्यक्स्थावरादिभौतिकानि च
वक्ति; सर्वं चेदं भूतशब्दवाच्यमचिद्वस्त्वेव- ब्रह्मादिस्तम्भपर्यन्तस्य
दृश्यस्य सर्वस्याप्यचिद्द्रव्यत्वात् । एवं जन्यत्वादेवैषां भूतानामनि-
त्यत्वं च- 'जातस्य हि ध्रुवो मृत्यु'रिति गीतावचनात्, 'यत्प्रयन्त्यभि-
संविशन्ति, तज्जला'नीत्यादिश्रुतेः, यज्जन्यं तन्नश्यं यथा घट इति
व्याप्तेश्च । चिज्जीवस्तु न जायते न म्रियते 'अजो नित्यश्शाश्वत' इति

श्रुतेः । अतश्चिद्वस्तुनः नेश्वरकार्यत्वमीश्वरस्यैव जीवरूपेण देहप्रवेश-
श्रवणात् । एवं जीवस्येश्वरस्वरूपत्वादेवेश्वरज्ञानेन जीवज्ञानलाभः,
जगतस्तु ईश्वरकार्यत्वादीश्वरज्ञानेन जगद्ज्ञानलाभः; मायायास्तु ईश्व-
रोपाधित्वादथ वेश्वरशक्तित्वादिति कृत्वा एकविज्ञानेन सर्वविज्ञान-
प्रतिज्ञाश्रुतिसङ्गच्छते । अत एवेश्वरस्य चिद्वैशिष्ट्यवादो न युक्तः—
ईश्वरस्यैव चित्त्वात्, सच्चिदानन्दं ब्रह्मेतीश्वरस्य चित्तं हि श्रूयते ।

नचाचिद्विशिष्ट ईश्वर इति वादोऽप्ययुक्तएव- ‘असङ्गो ह्ययं
पुरुषः; एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मे’त्यादिश्रुतेरिति वाच्यं, यावद्व्यवहारं तद्वाद-
स्याभ्युपगमात्, व्यावहारिकवस्तुना पारमार्थिकवस्तुनस्सङ्गामावेन
श्रुत्यविरोधाच्च । नहि प्रातीतिकेन नैल्येन व्यावहारिकगगनस्य कापि
रूपिता । नचैवं व्यवहारतश्चिद्वैशिष्ट्यमपीश्वरस्योचितमेवेति वाच्यं,
व्यवहारतोऽपीश्वरातिरिक्तजीवारूप्यचिद्वस्त्वभावात् । नचान्तःकरणोपाधि-
भेदादस्तीति वाच्यं, घटाकाशवैशिष्ट्यस्य महाऽऽकाशेऽदर्शनात्, महा-
काश एव हि घटोपाधिवशाद्धटाकाशव्यवहारविषयः । एवं मायाव-
च्छिन्नचैतन्यमेव अन्तःकरणोपाधिवशाज्जीवव्यवहारविषयः; एवमेकस्यैव
चैतन्यस्य मायावच्छिन्नत्वेन रूपेण जगत्कारणत्वमन्तःकरणोपलभ्यमान-
त्वेन रूपेण जीवत्वं (प्रत्यगात्मत्वं) इति न चैतन्यभेदः, नापि जीवस्य
परिच्छिन्नत्वसिद्धिः- व्यावहारिकान्तःकरणस्य पारमार्थिकजीवचैतन्य-
परिच्छेदकत्वायोगात् । नचापारमार्थिको जीव इति भ्रमितव्यं, नित्यत्व-
श्रुतिविरोधात् । एवं स्थितायां वस्तुगतौ कथं मायायां निलीय प्रलये
जीवानामवस्थानं ? नहि विकारी जीवः, येन प्रलये तस्य निलयनं
प्रपञ्चं विकसनं वा सम्भवेत्, ‘अविकार्योऽयमुच्यते’ इति हि गीता-

शास्त्रम् । विकारित्वे ह्यनित्यत्वं स्याज्जीवस्य घटादिवत् । नचेष्टापत्तिः-
 'अविनाशी वा अरेऽयमा'त्मेति श्रुतेः । तस्मान्मायावच्छिन्नचैतन्यलक्षण
 ईश्वर एव जगत्कारणं, जीवस्तु तदभिन्न एव जगद्रूपं कार्यं त्वचेतनमेवेति
 सिद्धान्तः । नच देहादिजगति चेतनत्वं दृश्यत इति वाच्यं, तस्य
 चिदाभासप्रयुक्तत्वात्, चिदचितोर्हि मायया अन्योन्यधर्माध्यासो जातः;
 अयं च चिदाभासस्सुषुप्तावपि नश्यति किंपुनःप्रलये? नहि सुषुप्तौ देहादे-
 श्चेतनत्वमस्ति । नच सुषुप्तौ प्राज्ञो जीवोऽस्तीति वाच्यं, प्राज्ञस्य-
 प्रत्यगात्मत्वेन चित आभासत्वाभावात् । तथाहि त्रिविधो जीवः- पार-
 मार्थिकः, व्यावहारिकः, प्रातिभासिकश्चेति । तत्र सुषुप्तौ पारमार्थिकः
 प्राज्ञः, स्वप्ने प्रातिभासिकस्तैजसः, जाग्रति व्यावहारिको विश्वः ।
 जाग्रति प्रातिभासिकस्य नाशः, सुषुप्तौ व्यावहारिकप्रातिभासिकयोर्द्वयो-
 रपि नाशः; प्राज्ञस्य तु न कदापि । अतएव तस्य पारमार्थिकत्वम् ।
 नच जाग्रत्स्वप्नयोः प्राज्ञस्यापि नाश इति वाच्यं, साक्षिरूपेण सत्त्वात् ।
 नच तुरीयस्साक्षीति वाच्यं, प्राज्ञस्यैव सुषुप्त्यवस्थाभिमाननाशे साक्षि-
 त्वात् । प्रकर्षेण जानाति सर्वं साक्षात्करोतीति प्रज्ञ स्सएव प्राज्ञ इति
 व्युत्पत्तेः । अस्य च प्राज्ञस्याज्ञानमुपाधिस्तदेव कारणशरीरमित्युच्यते ।
 इदं चाज्ञानं व्यापित्वादेकमेवेति प्राज्ञोऽप्येक एव । अत एव प्राज्ञ
 ईश्वरः आनन्दमयश्च; आनन्दमयस्येश्वरत्वं च माण्डूक्योपनिषदि
 प्रसिद्धम् । यद्यप्यानन्दमयः कोशः, तथापि प्राज्ञस्य तदभिमानित्वा-
 दानन्दमयत्वोक्तिः । अयं चाज्ञानोपाधिरानन्दमयः । प्राज्ञ एकोऽपि
 अन्तःकरणोपाध्यन्तरवशादनेक इव परिच्छिन्न इव प्रतिभाति । अस्य
 च प्राज्ञस्य संसारो नास्तीति श्रुतिस्मृतिसुषुप्त्याद्यनुभवबलात्सर्वैरप्य-

भ्युपगन्तव्यम् । एवमसंसारित्वादप्यस्येश्वरत्वमत एव तत्त्वमसीति श्रुतिः प्राज्ञेश्वरयोरभेदं वक्ति । प्राज्ञनामकैतत्प्रत्यगात्मरूपेणैवेश्वरस्य सर्वभूत-हृद्देशस्थितिं ब्रूते- अन्तर्यामिब्राह्मणं गीतास्मृतिश्च । नच व्यापिनः कथं हृद्देशे स्थितिरिति वाच्यं, व्यापित्वादेव यथा गगनस्य । तस्माज्जगत्कारणं ब्रह्म प्रत्यगभिन्नमेव । ॥२॥

शास्त्रयोनित्वात्—ननु किं प्रमाणकं तद्ब्रह्मेत्यत आह सूत्रकारः—शास्त्रयोनित्वादिति । शास्त्रं योनिः प्रमाणं यस्य तत्त्वाद्ब्रह्मण इति शेषः । शास्त्रैकप्रमाणकं ब्रह्मेत्यर्थः । तथाहि- यथार्थानुभवः प्रमा; प्रमाकरणं प्रमाणं; तच्च प्रत्यक्षमनुमानमुपमानं शब्दोऽर्थापत्तिरनुपलब्धिरिति षड्विधम् । तत्र ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं मनश्च प्रत्यक्षप्रमाणं; न तत्षट्कस्य ब्रह्मणि प्रवृत्तिः- शब्दादिविषयपञ्चकाभावान्निर्विशेषत्वाच्च ब्रह्मणः । नाप्यनुमानं ब्रह्मणि प्रमाणं- लिङ्गाभावेन व्याप्तिज्ञानाभावात्, व्याप्तिज्ञानजन्यं ह्यनुमितिज्ञानम् । नच जगदेव लिङ्गमिति वाच्यं, धूमाग्न्योरिव जगद्ब्रह्मणोरन्वयव्यतिरेकव्याप्त्यभावात् । नच धूमव्यापकत्वमग्नेरिव जगद्व्यापकत्वं ब्रह्मणोऽस्तीत्यन्वयव्याप्तिसत्त्वात्तिसध्यत्यनुमिति रिति वाच्यं, धूमाभावस्य वह्न्यभावव्यापकत्वरूपव्यतिरेकनिश्चये सत्येव वह्नेर्धूमव्यापकत्वनिश्चय इति अन्वयव्याप्तिनिश्चयार्थं व्यतिरेकव्याप्तेरावश्यकत्वात् । नचास्तु ब्रह्माभावव्यापकत्वं जगदभावस्येति वाच्यं, ब्रह्मण अभावप्रतियोगित्वाभावात् । ब्रह्मणस्सद्रूपत्वं ह्यव्यभिचारि । नच साध्यसाधनयोस्समनियतत्वमेव व्याप्तिरिति वाच्यं, वह्निमत्ययोगोलके धूमाभावेन धूमाग्न्योरपि तादृशव्याप्त्यभावात् । नापीदृश्यपि व्याप्तिर्ब्रह्मजगतोरस्ति- परमार्थदशायां ब्रह्मसत्त्वाज्जगदभावाच्च । नच प्रमेय-

त्वाभिधेयत्वयोरिव जगद्ब्रह्मणोः केवलान्वयरूपमनुमानं स्यादिति वाच्यं, ब्रह्मणोऽभावाप्रतियोगित्वेऽपि जगतस्तत्प्रतियोगित्वात् । किंच वह्निव-
द्ब्रह्मणस्साध्यत्वमपि न सम्भवति- पर्वतवत्प्रकृते पक्षाभावात् । नहि
ब्रह्मणः किमप्यधिकरणमस्ति । अपि च दृष्टान्ताभावान्नानुमानस्य
प्रतिष्ठा; निश्चितसाध्यवान्हि सपक्षो दृष्टान्तः- यथा वह्नौ साध्ये महा-
नसः । नापि व्यतिरेकदृष्टान्तोऽस्ति- निश्चितसाध्याभाववतो व्यतिरेक-
दृष्टान्तत्वेन ब्रह्मणस्साध्यस्याभावाप्रतियोगित्वात् । तस्मान्न जगता
लिङ्गेन ब्रह्म साध्यते ।

ननु जगदिदं सकर्तृकं कार्यत्वाद्धटवदित्यनुमानेन कर्तुस्सर्वज्ञस्य
ब्रह्मणस्सिद्धिरिति चेन्मैवम्—भौतिकानां भूतकार्यत्वान्मनुष्यादिदेहानां
रेतोबीजादिकार्यत्वाद्गृहादीनां मनुष्यकर्तृकत्वात्पृथिव्यादिमहाभूताना-
मकार्यत्वाच्च । नहि मृद उत्पद्यमानो घटइव कस्माच्चिदुत्पद्यमानानि
पृथिव्यादिभूतानि केनचिद्दृष्टानि, येन तेषां कार्यत्वं स्यात् ; नचानु-
मानेनैव पृथिव्यादिषु कार्यत्वं साध्यत इति वाच्यं, तद्धेतोरप्यनुमा-
नान्तरेण साध्यत्वमित्यनवस्थादोषात् ।

ननु जगदिदं कार्यं दृश्यत्वाद्धटवदिति कार्यत्वसाधकानुमाने
हेतोर्दृश्यत्वस्य प्रत्यक्षत्वान्नास्त्यनुमानान्तरापेक्षेति नानवस्थादोष इति चे-
न्मैवम्—स्वर्गादिलोकगतदृश्यत्वस्याप्रत्यक्षत्वाद्धर्मादेश्च परोक्षत्वेनादृश्य-
त्वात्, तद्दृश्यत्वसाधनायानुमानान्तरस्यावश्यकत्वात् ; किंच दृश्यत्व-
कार्यत्वयोर्व्याप्तिग्रहोऽप्यस्माकं नोदेतुमर्हति- दृश्येषु क्षित्यादिभूतेषु
कार्यत्वाददर्शनात् ; नहि घटादिषु दृश्यत्वकार्यत्वदर्शनमात्रेण यद्दृश्यं
तत्कार्यमिति नियन्तुं शक्यते, अन्यथा घटादिषु रूपित्वद्रव्यत्वदर्शन-

मात्रेण कालाकाशादिष्वपि रूपित्वानुमानप्रसङ्गात् । नच कालादीनां रूपित्वं प्रत्यक्षविरुद्धत्वान्नानुमेयमिति वाच्यं, तथा क्षित्यादीनां कार्यत्वमपि प्रत्यक्षविरुद्धमेवेति । अपिच कार्यलिङ्गकानुमानेनेश्वरसिद्धावपि न निर्विशेषब्रह्मसिद्धिर्ब्रह्मणि कर्तृत्वादिविशेषाभावात् । अतएव ब्रह्मणो न मानसिकप्रत्यक्षविषयत्वमित्युक्तं प्राक् । नच ब्रह्मणस्तथात्वेऽपीश्वरस्य सविशेषत्वान्मनःप्रत्यक्षविषयत्वमस्त्विति वाच्यं, धर्मादिवत्परोक्षत्वेनेश्वरस्य न सुखादिवन्मानसिकत्वं; नहि कोऽपीश्वरमहं साक्षात्करोमीति, ईश्वरोऽयमिति वा प्रत्येति । अतएव 'परोक्षशब्द' इति श्रूयते ।

ननु ईश्वरस्यैव जन्मादिसूत्रेण लक्षितत्वात्तस्य चानुमानगम्यत्वात्कथं शास्त्रैकप्रमाणकत्वमिति चेदुच्यते—यदीश्वरस्य स्वस्वरूपं तदेवेह शास्त्रे विचार्यते, तच्च निर्विशेषं ब्रह्मैवेति नानुमानगम्यत्वं तस्य; नचैवं जन्मादिसूत्रेण कस्मादीश्वरो लक्षित इति वाच्यमध्यारोपापवादन्यायादित्युक्तत्वात्, यो मायया जगत्सृष्ट्यादिहेतुस्स वस्तुतो निर्विशेषं ब्रह्मैवेति । तस्मान्निर्विशेषे ब्रह्मणि नानुमानं प्रमाणम् । नाप्युपमानमसदृशत्वाद्ब्रह्मणः । नाप्यर्थापत्तिः—उपपाद्योपपादकभावाभावाद्ब्रह्मणि । नाप्यनुपलब्धिः—अभावंप्रति करणत्वात्तस्याः, ब्रह्मणश्च भावत्वात् । अतश्शब्दएव परिशिष्टः । आप्तवाक्यं शब्दः; आप्तश्च यथार्थवक्ता; परमाप्तश्च सर्वज्ञ ईश्वर एकएव; तस्य सर्वभूतसुहृत्त्वात् । ईश्वरवाक्यं च वेदः—ईश्वरस्यैव हिरण्यगर्भेऽप्रति वेदोपदेष्टृत्वात्, 'तेने ब्रह्महृदाय आदिकवय' इति भागवतात्; हिरण्यगर्भस्य च प्रथमजत्वात्, 'अस्य महतो भूतस्य निश्श्वसितमेतद्यद्वेद' इति श्रुतेश्चेश्वरेण लीलान्यायेनोत्पादित एव वेदः । अतएवानित्यः । नित्यत्वं च वेदस्य

ईश्वरेण यथापूर्वमुपदिश्यते हिरण्यगर्भायेत्यभिप्रायेणोच्यते । वेदोद्बुद्धा-
रणमनुच्चारणीयः । एवमपौरुषेयत्वादेव वेदस्त्वतः प्रमाणं, स्मृत्यादयस्तु
वेदमूलत्वेन प्रमाणभूताः । सच वेदो भागद्वयात्मकः, तत्र पूर्वो भागः
कर्मप्रतिपादक इति न तस्य ब्रह्मणि प्रामाण्यं, किंतूत्तरभागस्यैव; स
एवोपनिषच्छब्देनोच्यते- उप निषीदत्यस्यां परं श्रेय इत्युपनिषद्ब्रह्मविद्या,
तत्प्रतिपादकग्रन्थोप्युपनिषदेवोपचारात् । एतदुपनिषत्प्रतिपाद्यत्वादेव
ब्रह्मण औपनिषदत्वं- 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छा'मीतिश्रुतेः । औप-
निषदः पुरुषो हि ब्रह्म । पूर्णत्वाच्च पुरुषत्वं ब्रह्मणः । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं
ब्रह्मेत्याद्या उपनिषदश्च ब्रह्म प्रतिपादयन्तीति वेदान्तशास्त्रप्रमाणकमेव
ब्रह्म । नच निर्विशेषे ब्रह्मणि कथं शास्त्रमपि प्रमाणमिति वाच्यं,
शास्त्रादेव निर्विशेषं ब्रह्मेति ज्ञानस्योदितत्वात् । यद्वा शास्त्रमप्यभिधया
न ब्रह्म बोधयितुं शक्नोति अप्रमेयत्वात्तस्य, किंतु लक्षगया; प्रकृष्ट-
प्रकाशश्चंद्र इतिवत्सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति वाक्यं लक्षणयैव ब्रह्म प्रति-
पादयति, कानिचिद्वाक्यानि तु नेतिनेतीति निषेधमुखेन ब्रह्म प्रति-
पादयन्ति- अवधिविना निषेधायोगात् । सृष्ट्यादिवाक्यानि तु जग-
द्भ्रमाधिष्ठानत्वेन ब्रह्म प्रतिपादयन्ति- अधिष्ठानंविना भ्रमायोगात् ।
नचावधित्वलक्ष्यत्वाधिष्ठानत्वादिधर्मसत्त्वे ब्रह्मणः कथं निर्विशेषत्वमिति
वाच्यं, ब्रह्मणि मायया कल्पितत्वादवधित्वादीनाम् । वस्तुतो निर्वि-
शेषमेव ब्रह्मेति । इदं च ब्रह्मणो याथार्थ्यं न प्रत्यक्षादिभिरवगन्तुं
शक्यते, किंतु शास्त्रेणैवेति शास्त्रप्रमाणकं ब्रह्म ।

ननु जगतोऽचेतनत्वात्तद्धेतुत्वं मायाया एवास्तु, न चेष्टापत्तिः
जन्माद्यस्य यत इत्यनेन कथमीश्वरलक्षणसिद्धिरत आह सूत्रकारः—

शास्त्रयोनित्वादिति । शास्त्रस्य योनिः कारणं तत्त्वान् । सर्वार्थाव-
भासकं हि शास्त्रमृगवेदादिरूपं नाचेतनकर्तृकं भवितुमर्हति; नहि घटा-
द्यच्चिद्वस्तु किमपि भासयितुं शक्नोति । तस्मात्तादृशशास्त्रकर्ता सर्वा-
र्थावभासकस्सर्वज्ञ ईश्वर एव भवितुमर्हतीति शास्त्रयोनिर्वहैव जगत्कारणं;
ब्रह्मणश्शास्त्रयोनित्वं च 'अस्य महतो भूत'स्येति श्रुतिसिद्धमेव । तस्मा-
दीश्वरस्य जगत्कर्तृत्व इव शास्त्रकर्तृत्वेऽपि शास्त्रमेव प्रमाणम् । नचानु-
मानं प्रमाणं, तथाहि वेद ईश्वरकर्तृकः अनुपलब्धिमूलकर्तृकत्वाद्यति-
रेकेण व्याकरणादिवदिति प्रयोगादिति वाच्यं, अज्ञातवक्तृकवाक्यानां
वेदत्वे अस्मदज्ञातकविवाक्यानामपि वेदत्वापातात् । वेदाः कैश्चि-
दर्वाचीनैः कल्पिताः वाक्यत्वाद्वामायणादिवदिति विपरीतानुमानापत्तेश्च ।
तस्माच्छास्त्रैकवेद्यं शास्त्रकर्तृ च ब्रह्म 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृ-
द्वेदविदेव चाह'मिति गीतावचनात्, 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ती'त्यादि-
श्रुतेश्च ।

॥३॥

तत्तु समन्वयात्—ननु कथं पुनश्शास्त्रं ब्रह्मणि प्रमाणमत
आह—तत्तु समन्वयादिति । तद्ब्रह्मणश्शास्त्रप्रमाणकत्वं तु सम-
न्वयाच्छास्त्रस्य ब्रह्मणि समन्वयाद्धेतोस्सिद्धयतीति भवतीति वा शेषः ।
कथं शास्त्रस्य समन्वयो ब्रह्मणीति चेदुच्यते—'अतद्व्यावृत्तिरूपेण
साक्षाद्विधिमुखेन च । वेदान्तानां प्रवृत्तिस्स्याद्ब्रह्मेत्याचार्यभाषित'मिति
वचनाद्ब्रह्मा समन्वयः । अस्थूलमनण्वहस्वमित्यादिवाक्यानां स्थूलाणु-
हस्वाद्यतद्व्यावृत्तिरूपेण, विज्ञानमानन्दब्रह्मेत्यादिवाक्यानां विधिमुखेन च
ब्रह्मणि प्रवृत्तिः ।

ननु जातिं गुणं क्रियां संज्ञां वा निमितीकृत्य गौशुक्रः पाचको डित्थ इत्यादिशब्दाश्चतुर्विधा अर्थेषु प्रवर्तन्ते; 'चतुष्टयी हि शब्दानां प्रवृत्तिरिति महाभाष्यात् । ब्रह्मणि तु जात्याद्यभावात्कथं शब्दप्रवृत्तिरिति चेदुच्यते—यत्र जात्यादिविशेषा न सन्ति तद्ब्रह्मेति तात्पर्यवृत्त्या बोधयन्ति निगमान्ता ब्रह्म; तथाच श्रुतिगीता- '...श्रुतयस्त्वयि' हि फलन्त्यतन्निरसमेन भवनिधना' इति । नच बृहत्त्वगुणाभावे कथं ब्रह्मशब्दस्यापि प्रवृत्तिरिति वाच्यं, व्यवहारार्थं कल्पितत्वात्तत्र बृहत्त्वस्य सर्वस्मादपि बृहत्तत्सदिति । नच सत्त्वरूपजातियोगात्कथं तदजातिमदिति वाच्यं, सत्ताया अजातित्वात् । नापि सत्त्वरूपधर्मयोगात्कथं तन्निर्धर्मकमिति वाच्यं, सत्तायास्ततोऽभिन्नत्वात्, यदि सद्भिन्ना स्यात्सत्ता तर्हि तस्या असत्ताया इव न ब्रह्मनिष्ठत्वं, जन्मानन्तरभाविनी हि सा सत्ता भावविकारभूता, यथा असत्तानाशाख्यभावविकारः । अतएव 'न सत्तन्नासदुच्यत' इति गीतायां, 'साक्षात्सदसतः परे' इति भागवते च सत्तासत्ते निषिद्धे ब्रह्मणि । एवं यन्निर्विकारं तद्ब्रह्म; यदविनाशि तद्ब्रह्म; यत्सत्यं तद्ब्रह्म; यत्सर्वावभासकं तद्ब्रह्म; यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति तद्ब्रह्म, सर्वमिदं यदात्मकं तद्ब्रह्म; सर्वमिदं यस्मिन्नधिष्ठाने मायया कल्पितं तद्ब्रह्म; यत्सर्वविलक्षणं तद्ब्रह्म; यदप्रमेयं तद्ब्रह्म; यददृश्यमग्राह्यं तद्ब्रह्म; यदवा-
 स्मानसगम्यं तद्ब्रह्म; यदिदंतदिति निर्देष्टुमशक्यं तद्ब्रह्म; यत्सर्वान्तरं तद्ब्रह्म; यत्सर्वव्यापि तद्ब्रह्म; यन्निर्गुणं तद्ब्रह्म; यन्निरवयं तद्ब्रह्म; यज्जीवेश्वरभावरहितं तद्ब्रह्म; यत्रास्माकं जगद्बुद्धिस्तद्ब्रह्म; यत्रा-
 स्माकं जीवभ्रमस्तद्ब्रह्म; यत्रास्माकमीश्वरभ्रमस्तद्ब्रह्म; यन्निरवकाशं

तद्ब्रह्म; यद्विदिताविदिताभ्यामन्यत्तद्ब्रह्म; यत्साक्षादपरोक्षं तद्ब्रह्म; यस्मादन्यो द्रष्टा नास्ति तद्ब्रह्म; यदेकमेवाद्वितीयं तद्ब्रह्म; यदज्ञानानन्दरूपं तद्ब्रह्म; यत्सर्वजगन्निषेधावाधिभूतं तद्ब्रह्म; यदशून्यं तद्ब्रह्म; यन्निषेद्धुस्स्वरूपं तद्ब्रह्म; यद्द्रष्टृ तद्ब्रह्म; यज्जीवेश्वरयोस्स्वरूपं तद्ब्रह्म; यदखण्डं तद्ब्रह्म; इति बोधयन्ति श्रुतयः ।

वस्तुतस्तु सर्वे शब्दा लौकिका वैदिकाश्च घटपटादयः ऋत्वि-
ग्यूपादयश्च ब्रह्मैकमेव बोधयन्ति- सर्वस्यापि ब्रह्मत्वात्सर्वं त्वत्विदं
ब्रह्मेति श्रुतेः । तथाच घटावच्छिन्नचैतन्यं घटपदार्थः, पटावच्छिन्न-
चैतन्यं पटपदार्थः, ऋत्विगवच्छिन्नचैतन्यमृत्विगपदार्थः, यूपावच्छिन्न-
चैतन्यं यूपपदार्थः, सर्वस्यापि द्वैतस्य चैतन्ये कल्पितत्वेन चैतन्यावच्छेद-
कत्वाच्चैतन्यं सर्वावच्छिन्नमेव । नच घटादिशब्दा आरोप्यमात्रमेवाभि-
दधते, न त्वधिष्ठानमिति वाच्यं, निरधिष्ठानविभ्रमाभावात् । एवं
विषयावच्छिन्नचैतन्यस्य प्रमेयत्वादेव अयं घट इति साक्षात्कारंप्रति
प्रमाणचैतन्यस्य विषयचैतन्याभेदः प्रयोजक इत्युक्तमभियुक्तैः । प्रमाण-
चैतन्यं नामान्तःकरणवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यम् । नचैवं ब्रह्मणः प्रमेयत्वे
अप्रमेयत्वश्रुतिविरोध इति वाच्यं, विषयावच्छिन्नत्वेन रूपेणैव ब्रह्मणः
प्रमेयत्वं, स्वतस्त्वप्रमेयत्वमेव । नहि केवलं चैतन्यं प्रमेयं प्रमातृ प्रमाणं
प्रमितिर्वा भवितुमर्हति- विषयावच्छिन्नत्वाहङ्कारावच्छिन्नत्वान्तःकरणा-
वच्छिन्नत्ववृत्तिप्रतिफलितत्वरूपधर्मप्रयुक्तत्वात्तद्व्यवहारस्य । नचेदं विष-
यावच्छिन्नत्वादिकं पारमार्थिकमिति वाच्यं, वस्तुतो विषयान्तरक्रियो-
द्यभावात् । एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म हि पारमार्थिकं- 'तत्सत्यमतोऽन्यदार्थ'-
मिति श्रुतेः । अस्मान्निर्विशेषमपि ब्रह्म यावद्व्यवहारं मायया प्रमेय-

त्वादिगुणयोग्येवेति कृत्वा न श्रुतीनां ब्रह्मणि समन्वयस्य काचिदनुप-
पत्तिः । ब्रह्मणि धर्मगुणक्रियादिकं प्रकल्प्य सर्वशब्दवाच्यत्वं तस्य
साधयित्वा पश्चाद्ब्रह्मगुणादिरहितं निर्विशेषं ब्रह्मेति तात्पर्यविधया बोध-
यन्ति ब्रह्म श्रुतय इति पर्यवसन्नार्थः । एवं सगुणश्रुतीनां निर्गुणश्रुतीनां
भेदश्रुतीनामभेदश्रुतीनां च व्यवहारपरमार्थरूपदशामेदेन ब्रह्मणि सम-
न्वयाद्ब्रह्मणश्शास्त्रयोनित्वमुपपद्यते । नच व्यवहारतस्सगुणमपि ब्रह्म
वस्तुतो निर्गुणमिति कथमेकरूपे ब्रह्मणि व्यवहारपरमार्थदशाद्वयसत्त्व-
मिति वाच्यं, मायावैभवेन तत्सिद्धेः । माया हि रज्जुमपि सर्पं करोति,
एकं चन्द्रमपि चन्द्रद्वयं करोति, तल्पे शयानमपि काशीं गच्छन्तं
करोति; तथा ब्रह्मापि जगत्करोति, एकमपि ब्रह्म जीवेशौ करोति;
निष्क्रियमपि सक्रियं करोति । तच्चैतावन्मात्रेण विकारित्वं ब्रह्मण-
श्शङ्क्यम्- रज्जौ वस्तुतस्सर्पस्यैव ब्रह्मणि वस्तुतो द्वैतस्याभावात् । नहि
मिथ्याभूतमरीचिकोदकेन भूमेः पक्वित्वम् । नच द्वैतस्य मिथ्यात्वे
विवदितव्यं- श्रुतियुक्त्यनुभवसिद्धत्वाद्द्वैतमिथ्यात्वस्य । इदं च द्वैत-
मधिष्ठानब्रह्मसाक्षात्कारे सति मायया मूलेनसह निवर्तते । अतएव मुक्तस्य
न पुनर्द्वैतोपलम्भः ।

ननु श्रोत्रमात्रप्रियमिदं वचनं, नतु सत्यं तत्त्वविदोपि द्वैतोप-
लम्भादिति चेन्मैवम्—यस्य द्वैतोपलम्भस्स न तत्त्ववित् ; तत्त्व-
विद्धि ब्रह्म, ब्रह्म चाद्वितीयमिति कथं तस्य द्वैतोपलम्भः ?
यद्वा प्रारब्धक्षयसहकृताधिष्ठानब्रह्मसाक्षात्कारादेव समूलद्वैतनिवृत्तिः ।
केवलात्तु साक्षात्कारादावरणशक्तियुक्तमायासहितद्वैतस्य निवृत्तिरिति
विक्षेपशक्तियुक्तमायायास्सत्त्वादस्ति तत्त्वविदो यावद्देहपातं द्वैतो-

पलम्भः । अथवा तत्त्वविदोऽपि व्यवहारकालेऽधिष्ठानसाक्षात्काराभावा-
दद्वैतोपलम्भः, समाधिकाले तु तत्सत्त्वात्तदनुपलम्भः; ततश्च यावत्प्रार-
ब्धावसानं तत्त्वविदोऽपि न मायानिवृत्तिः; किंतु द्वैतेऽसत्यत्वनिश्चय
एवेति द्वैतोपलम्भोऽस्त्येव; प्रारब्धावसाने तु माया नश्यतीति न
विदेहमुक्तिगतस्य द्वैतोपलम्भः । न चाधिष्ठानसाक्षात्कारे सति कुतो
मायाया अनिवृत्तिरिति वाच्यं, रज्जुं साक्षात्कृतवतोऽपि कालान्तरे
तद्रज्जावेव पुनस्सर्पभ्रमदर्शनात्, रज्जुसाक्षात्कारेण तन्निष्ठाऽविद्याऽनि-
वृत्तेत्यवश्यमभ्युपगन्तव्यत्वात् । अतएव जात्वपि मायायां न विश्वासं
कुर्यात्पण्डितो माया मया जितेति । इदानीं जितापि माया कालान्तरे
पुनरापतेदेव, यथा शैवालमिदानीमपसारितमपि क्षणान्तरे पुनर्व्याप्नोति
तदेव जलम् । अतएव पण्डितानामपि वशिष्ठादीनां कालान्तरे मायावशा-
त्पुत्रशोकाद्युपलम्भः । तस्माद्यावत्प्रारब्धावसानं जेतव्यैव माया नतूपे-
क्षितव्या । अतएव 'आसुप्तेरामृतेःकालं नयेद्वेदान्तचि'येति स्मर्यते ।
वेदान्तविचारादन्योपायेन हि न मायाया जयो भवेत्; इमां द्वैतोप-
लम्भकरीं मायां जेतुमेव प्राज्ञास्सदापि समाधिमनुतिष्ठन्ति । समाधौ
हि ब्रह्मसाक्षात्कारान्मायाऽपसर्पति क्वापि; सच समाधिर्वेदान्तविचारजन्य
एव; वेदान्तविचारान्निर्विकल्पं ब्रह्म ज्ञात्वा हि निर्विकल्पसमाधिं भजन्ते
पण्डिताः । अहं ब्रह्मास्मीतिनिश्चयज्ञानरूपब्रह्मास्त्रप्रयोगं विना नेयं माया
केनापि जेतुं शक्यते; तच्च ज्ञानं समाधिमतः पुरुषस्य सुलभं विचारित-
महावाक्यार्थस्य; सच विचारः प्रकृतोत्तरमीमांसाशास्त्राध्ययनसाध्यः; तस्य

च शास्त्रस्य प्रधानभूतेयं चतुस्सूत्री । मया चेयं यथामति व्याख्या-
तेत्येतच्छारीरकचतुस्सूत्रीविचारादवगतात्पुरुषस्याधिकारिणस्सिद्धयेदवश्यं
मुक्तिः । तस्मात्सर्वैरास्तिकैर्मुमुक्षुभिरधिकारिभिः पठनीयोऽयं ग्रन्थः ॥

हृयग्रीवस्य पादाब्जे पुष्पाञ्जलिरिव स्वयम् ।
शारीरकचतुस्सूत्रीविचारोऽद्य मयाऽर्पितः ॥

इति बेलङ्कोण्डोपनामक रामकविकृतिषु
श्रीशारीरकचतुस्सूत्रीविचारः ।
साधारणमार्गशिरबहुलदशमी ।

आत्माष्टकम् ।

अत्रैव देहे परिमृग्यते जैस्सोयं परात्मा परिलभ्यते च ।

हृत्पद्मकोशाख्यदरं दधानस्तद्वत्सहस्रारमपि स्वविच्यै ॥१॥

हृत्पद्मकोशस्सहस्रारचक्रं चेत्युभयं परमात्मन उपलब्धिस्थानत्वा-
त्परमात्मनस्तदुभयधर्तृत्वं; वित्तिरुपलब्धिः । ॥१॥

मायायुतत्वात्कमलासहायो नारायणोऽन्तःकरणेरणेन ।

सर्वत्र सत्त्वादपि देवनाच्च श्रीवासुदेवोऽप्ययमन्तरात्मा ॥२॥

अन्तःकरणानि जीवाः; नारं जीवसमूहः; देवनाद्भासनात् ॥२॥

वेदैकवेद्यो यदयं महात्मा सङ्कीर्त्यते तद्दिद्वजराजकेतुः ।

प्राणस्थितत्वात्फणिराजशायी चित्ताभवासात्परमाभवासी ॥३॥

गरुडस्य वेदमयत्वादिति भावः । प्राणस्य अमितहंसवृत्ति-
मत्त्वाच्छेषस्य चालितशिरस्कत्वात्सहस्रशब्दस्य चामितवाचित्वादिति
भावः । परमाभं परमव्योम । ॥३॥

धीवृत्तिविच्यात्मककौस्तुभासम्भृतुमर्थाख्यभुजान् दधानः ।

रागाख्यपीताम्बरसंवृतात्माऽच्युतस्वरूपान्न यदच्युतस्तत् ॥

धीवृत्तिवितिः वृत्तिज्ञानं; रागो भक्तानामात्मविषयकभक्तिः ॥

कृष्णस्सदानन्दमयत्वतोऽयं स्वप्ने यथा जाग्रति चात्र सर्वम् ।

आस्ते हि विश्वम्भर एष तस्मादासीदरः पङ्कजनाभ एव ॥५॥

हि यस्मात् ।

॥५॥

तत्त्वं सहद्वक्त्रमयं यदस्मादहंकृती रुद्रमयी च जज्ञे ।

तदुच्यते केशव इत्ययं अस्तुतोऽपि जज्ञे न ततोऽज एषः ॥६॥

महत्तत्त्वं धीः, अलं क्लेशकद्वये 'कृषिर्भूवाचकश्शब्दो णश्च-
निर्वृतिवाचकः । तयोरैक्यं परब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते ॥ क इति
ब्रह्मणो नाम ईशोऽहं सर्वदेहिनाम् । आवां तवाङ्गे सम्भूतौ तस्मात्केशव-
नामवा'निति स्मृतिद्वयं वेद्यम् । ॥६॥

अलं न यस्मादमुमिन्द्रियाणां गणो गृहीतुं तदथोक्षजोऽयम् ।
सुषुप्तिमूर्च्छादिषु सर्वमेतद्यदर्थयत्पेष जनार्दनस्तत् । ॥७॥

तत्सर्वधर्मान्परिमुच्य भक्त्या सेव्योयमेको विदुषां सदाऽऽत्मा,
योऽमुं विहायान्य सुरोपसेवी गङ्गातटेऽन्धु खनति स्म सोऽज्ञः॥

'वासुदेवं परित्यज्य य इपास्तेऽन्यदेवताम् । तृषितो जाह्नवी-
तीरे कूपं खनति दुर्मति'रिति स्मरणादिति भावः ॥

इति बेलंकोण्डोपनामक रामकविकृतिषु

आत्माष्टकम् ।

साधारणभाद्रपदशुद्धसप्तमी ।

श्रीहयग्रीवार्पणस्तु !